

ՎԱՐՊԱՆ ԱՀՐՈՒԹԵԱՆ

Վ Է Պ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

I

ի ականատես պառաւ, որ ապ-
րեց մինչև տասնութներորդ
դարի վերջին տարին, պատ-
մում էր, թէ այն օրը սոսկալի
օր էր, երբ աշխարհ եկաւ
Վարդան Ահրումեանը: Իբրեւ
թէ երկինքը շարունակ որո-
տում էր, երբեմն մոնչում ամեհի գա-
ղանի պէս, մթին ամպերը, ղեկը կորց-
րած նաւերի նման, տատանւում էին, չիմանալով
ուր դնալ: Բայց անձրեւ չէր գալիս, և չեկաւ ամբողջ
օրը: Երկիրը խաւարուել էր, կատաղի հողմից բարձ-
րացող փոշին ոլոր-մոլոր պտոյտներ էր զործում փո-
ղոցներում և քաղաքին տալիս վիթխարի աղօրիւքի
տեսք:

Աշխարհազրական մեծ քաղաքի գում այս քաղաքը.

հարկաւ, ունի իւր որոշ տեղն ու որոշ անունը: Գոնէ պնդասեղի գլխիկից շատ փոքր մի կէտ ցոյց է տալիս, թէ նա գտնուում է Սև ու Կասպից ծովերի մէջտեղում, Կովկասեան լեռնաշղթայի ստորոտում: Իւր արտաքին տեսքով, մանաւանդ ներքին կենցաղով, վարք ու բարքերով, անցեալ ու ներկայով, խելօք ու յիմար աւանդութիւններով ու սովորոյթներով նա այնքան նման է Կովկասի միւս քաղաքներին, որ հարկ չըկայ նրա իսկական անունն այստեղ յիշելու: Թող, ուրեմն, նա կրի մի անգործ կատակաբանի հնարած կեղծանունը — Զիլզիլ: Ես շատ շնորհակալ եմ այդ կատակաբանից, որովհետև նա ինձ ազատում է ընթերցողի հետաքրքրութիւն աւելացնելու անողորմ հալածանքից, որ երբեմն խեղճ վիպասաններին ենթարկում է ինկվիզիցիայի:

Վարդան Ահուրմեանի ծնունդը կատարւում էր Զիլզիլ քաղաքի միջին մասում, որ քրիստոնեաների թաղը բաժանում էր մահմետականների թաղից, մի տափակ կտուրով միյարկանի քարաշէն տան մէջ: Դրսի կողմից այս տունն ունէր միայն մի լուսամուտ, քօղաւորուած երկաթէ ամուր ցանցով, երկու խուլ պատուհաններ և մի ահագին դարբաս, որ միշտ փակ էր երկու հաստ նիզերով: Չորս շաք բերկաթէ գամեր, որոնց գլուխներն ունէին սուկների մեծութիւն, այս դարբասին տալիս էին միջնադարեան շուք իրանց ժանգով: Մռայլութիւնը կրկնապատկւում էր լուսամբի երկաթէ ցանցի թանձր փոշով ու սարդի խիտ ռսալաններով, որոնց մէջ հանգչում էին անթիւ ճանձեր: Նայողն ակամայ կարծում էր, թէ ահա ահա տան մի ծայրից կերևայ պահապան դինուորը հրացանն ուսին, և լուսամտից կը նայէ թշուառ բանդարկեալի կանանչ-դեղնագոյն ուռած դէմքը:

Շատ քչերն էին մտնում այդ դարբասի մէջ բա-

ցուած փորժիկ կամարաձև դռնով ներս, կանխապէս զարկելով նրա վրայ քաշ արած հաստ ու կեռ երկաթէ զարկոցը, որ նոյնպէս ժանգոտուել էր քիչ գործածուելուց: Եւ նրանք, որոնք մտնում էին, դուրս էին գալիս ոչ ուրախ դէմքով:

Այստեղ էր բնակւում Զիլզիլ քաղաքի յայտնի վաճառական Բաղդասարը, Պարսից վերջին խանի ախոռապետ Ահրումի թոռը: Յայտնի՝ ոչ այնքան իւր հարստութիւնով կամ ծագումով, որքան անմատչելի, ժանդ նոյն իսկ մարդատեաց բնոյթով: Այս մարդը խոյս էր տալիս հարեաններին, ատում էր աղգականներին (և իրաւունք ունէր, որովհետեւ շատերը ձրիակներն էին), իսկ բարեկամներ գրեթէ չունէր և չէր էլ կամենում ունենալ: Սափրիչ Պօղոսը, որ կիրակի առաւօտները գնում էր Բաղդասարի երեսը թռչելու, հաւատացնում էր, թէ անհիւրընկալ մարդը նոյն իսկ իւր «ուստային» ընդունում է տհաճութեամբ: Աւագ քահանայ Տէր-Սարգիսը, որ միայն Զատիկ ու Զրօրհնէք օրերն էր այցելում մօլայ տունը, պնդում էր, թէ նոյն իսկ այդ ուրախ օրերին Բաղդասարը չի կամենում հիւր ընդունել, բացի մի մարդուց — քաղաքի առաջին վաճառական Աբրահամ աղայից:

Ահա թէ ինչպիսի մարդ էր Բաղդասարը և ահա ինչու այն տագնապալի պահին, երբ նրա կինը գրտնւում էր ծանր երկունքի մէջ, ոչ ոք չըկար այդ մարդու մօտ: Նա անցնում էր սենեակից սենեակ, հաւաչում, ինքն իրան բարկանում և մերթ ընդ մերթ ականջ դնում դէպի ննջարան, ուսկից լսում էին Գիւլիւմի ճչերն ու աղաղակները: Գիւլիւմը ծնում էր թուով երրորդ զաւակն իւր ամուսնութեան ութերորդ տարում: Առաջինը մեռել էր մի տարեկան հասակում: Այս առիթով հասարակութեան մէջ պտտում էին զանազան շար շշուկներ Բաղդասարի հայրական-

դպացման մասին: Պատմում էին, օրինակ, թէ մի օր, սաստիկ բարկանալով կնոջ վրայ, այնքան ինքն իրան կորցնում է, որ բռնում է մի տարեկան աղջկանը թևերից և նրանով զարկում մօր գլխին: Թըշուառ երեխան իսկոյն աւանդում է հողին: Նւպատմողները Բաղդասարի այս վայրենութիւնը վերագրում էին նրա ատելութեանը ղէպի իւր զաւակի սեռը: Սակայն շատերը բողոքում էին այս մեղադրանքի դէմ: Եթէ Բաղդասարի համար այդչափ ատելի է աղջիկ-զաւակը, ապա ինչու չի սպանում իւր միւս աղջկան, Մարիամին, որ այժմ արդէն հինգ տարեկան է:

Թէ որն էր ճիշդ այս կարծիքներից — դժուար էր ասել: Մի բան միայն անհերքելի էր — Բաղդասարի ջերմ փափագը՝ ունենալ, վերջապէս, մի արուզաւակ: Եթէ ծնունդն այս անգամ տղայ կլլի — վկայ է Աստուած — Բաղդասարը Դիւլիւմի համար կըզնի մի կտոր թանդագին թաւիշ: Իսկ եթէ, Տէրը մի աբասցէ, աղջիկ կըծնի — կըթքի անամօթ կնոջ երեսին, այնուհետեւ հաց էլ չի տալ ուտելու արգանդը անիծուածին:

Յանկարծ մի երկարատեւ ճիշ ընդհատեց Բաղդասարի մտածմունքները: Յիտոյ լսուեց մի ուրիշ, բոլորովին տարբեր, ճիշ, իսկ և իսկ տոպրակ զցած խոզի ճախ ճվճվոց: Բաղդասարը հասկացաւ բանի էութիւնը, երեսին խաշակնքեց: Նոյն րոպէին ներս մտաւ նրա զորսոնչը, մէկը Զիլզիլ քաղաքի սյն սպառաւններից, որոնց մէջքն այնքան վաղաժամ կորանում է ասիական կեանքի բռնութեան ներքոյ:

— Աչքդ լոյս, փեսայ ջան, կնիկդ ազատուեց...

— Ազատուելը գլխիդ տուած, տղայ, թէ աղջիկ...

— Տղայ...

— Լաւ: Գնա՛ բանիդ...

Պառաւր չքացաւ: Բաղդասարը շարունակեց

անցուդարձ անել պարսկական գորգերով ծածկուած յատակի վրայ այնպիսի անկանոն քայլերով, որ նրա երկայն գլակի սուր ծայրն օդի մէջ գծում էր ամենատարօրինակ զիգզագներ: Վերջապէս, Աստուած լսեց նրա լռիկ աղօթքները, դադարեց հառաչանքները և պարզեց նրան արու ժառանգ: Այժմ թող թըշնամիները (Բաղդասարն ամբողջ մարդկութիւնը համարում էր իւր թշնամի) աչքը դուրս գայ: Հէ, անիծուածներ, կարծում էիք Բաղդասարն անժառանգ կրմնայ ու նրա տուն ու տեղը քարուքանդ կլլինի մահից յետոյ...

Քառորդ ժամ անցած լուր եկաւ, թէ Բաղդասարը կարող է տեսնել իւր ժառանգին, եթէ կամենում է: Նա անմիջապէս անցաւ ննջարան: Այնտեղ նրա աչքին ներկայացաւ հետեւեալ տեսարանը: — Սենեակի մի անկիւնում պառկած էր Գիւլիւմը, թոյլ, անզօր, գունատ որպէս դիակ, աչքերը փակ, սակայն մի երջանիկ ժպիտ սեղմուած շրթունքների վրայ: Նրա գլխի աջ ու ձախ կողմերում նստած էին երկու քոյրերը, Ջավահիրն ու Ջաուիկը, և լալիս էին... ուրախութիւնից: Ուրախ էին, որ իրենց քոյրը ծնել էր տղայ և մի անգամ ընդ միշտ ազատուել Բաղդասարի դառն կշտամբանքներից: Միւս անկիւնում, բաց յատակի վրայ, երեսում էր մի կլոր փոս, նրան կից՝ տաք ջրով լի մի պղնձի տաշտ, որից բարձրացող շոգին սքողել էր մի քայլ հեռու դրած երեխային, ինչպէս նօսր ամպը նորածին լուսնին: Մանկաբարձուհու դերը կատարում էր Հերիքնագը: Արեւալուդի թեւերը մինչև արմունգները քաշած, նա պատրաստուում էր նորածնին լողացնելու: Իսկ նորածինը բարձրացրել էր այնպիսի բողոք, որ, կարծես, ուզում էին նրան խորովել, և նա զգում էր այս:

Արդարեւ, այն գործողութիւնը, որ կատարեց

Հերիքնազը, հաւասար էր խորովելուն: Նա դրեց մանկանը տաք ջրի մէջ և սկսեց նրա նուրբ մարմինը լուանալ այնպիսի ուժով, որ, կարծես, կեղտոտ լաթ էր լուանում: Յետոյ հանեց նրան ջրից ու ըսկսեց վրէն աղ սփռել, առանձին ուշ դարձնելով կոնատակերի և այլ ծածուկ տեղերի վրայ: Հարկաւ, նորածինը բարձրացրեց անասելի գոռոց:

— Ձայնդ փոքր դաշիր, հարամգադա, — ասաց նրա տատը ուրախ կատակով, — բեզ աղ են անում, որ չըհոտես:

— Համ էլ որ կաշիդ պնդի, չըբրտնես, — աւելացրեց Ջավահիրը:

— Համ էլ որ անհամ մարդ չըգառնաս, — լրացրեց Ջառիկը:

Անհանգիստ նորածինն, օրինաւոր աղելուց յետոյ, Հերիքնազը դրեց խանձարուրի մէջ, փաթածեց ու սկսեց ձեռներն ու ոտները մետաքսեայ լայն ժապավէնով ամուր կապկապել: Կարելի էր կարծել, որ փոստային փաթեթ էր պատրաստում ուրիշ քաղաք ուղարկելու համար: Չատ տարիներ յետոյ երբ մանուկը ցոյց տուեց իւր արտակարգ ձիւրքերը, պառաւներն ասում էին. «Կապողն է այնպէս կապել: Նոյն պառաւները հաւատացնում էին, թէ մանուկը, մօր արգանդից դուրս գալով, իսկոյն աղաղակել է. «ուզում եմ, ուզում եմ»: Պնդում էին նաև, թէ ներկայ եղողները ջրից դուրս բերելիս նրա կրծքի վրայ նշմարել են սի կլոր դեղնագոյն բիծ, իսկ և իսկ նման ոսկի իմպերիալի: Ոմանք հաւատացնում էին, թէ այդ բիծն այժմ էլ դրոշմուած է այնտեղ և թէ նա Վարդանի անզուգական բաղդի նշանն է:

Բաղդասարը մօտեցաւ իւր ժառանգին, նայեց նրա կապտակարմրագոյն դէմքին, ժպտաց, եթէ միայն կարող էր ժպտալ այդ դաժան դէմքը, և արտա-

ստանեց հետեւեալ փաղաքշական դարձուածը.

— Շան լակոտը եփած ճղունդուրի է նման:

Յետոյ արխալուղի դրպանից հանեց երկու արծաթէ դրամներ և դրեց նորածնի փոքրի վրայ, նրա օրինակին հետեցին զոքանջն ու քենինները: Հերիք-նաղը մօտեցաւ, վերցրեց այդ դրամները և դրեց դրպանը իբրեւ վարձ իւր աշխատանքի:

— Դէհ, հիմայ հայդա, — դարձաւ Բաղդասարը զօրանջին ու քենիններին, — ազատուողն ազատուեց, դուք էլ ինձ ազատեցէք: Հայդա, բարի ճանապարհ: Ամիս չէ, սպասեցէք, չայ կըխմէք: Ափսոս որ չըկայ: Շաքարս թրջուել է ծովում, չայի հունձը Չինու-Մաչինում չեն սկսել դեռ, սամօվարս գողացել են, ջուր չըկայ, ածուխ չկայ: Հայդա, գլխիս տէրերը, հայդա, հաւաքեցէք փաստա-փուստաներդ: Մեծ օգնութիւն արիք կնկաս, տեսայ, շատ ու շատ շնորհակալ եմ... Հայդա, Ահրումանց Բաղդասարը աչքով աչք չունի կանանց տեսնելու... Ըրը, ես ձեզ մարդ ասողին...

Հիւրերը, լաւ ճանաչելով տանտիրոջ կոպիտ բնոյթը, շտապեցին հեռանալ:

Այսպէս աշխարհ եկաւ Վարդան Ահրումեանը: Նա, որ ապագայում այնպէս հռակեց իւր անունը և դարձաւ գրեթէ համայն հայութեան նախանձի առարկաներից մէկը...

II.

Ուղիղ եօթերորդ օրը Բաղդասարը հրաւիրեց Տէր-Համբարձումին՝ նորածնին «հալալելու», այսինքն մկրտելու: Կնքահայրը Աբրահամ աղա Դալբաշեանն էր, քաղաքի առաջին վաճառականը և ամենից յարգուած քաղաքացին: Միակ մարդն ամբողջ Ջիլգիլում, որի հետ Բաղդասարը քիչ թէ շատ բարեկա-

մական յարաբերութիւն ունէր, որին հաւատում էր անսլալման, որից նոյն իսկ ականածում էր:

Առաւօտը կնքահայրն իւր սանիկի ծնողներին ուղարկեց մի գուլիս շաքար, մի ֆունտ թէյ և կէս փութ շորացրած միրգ: Իսկ ինքը բարեհաճեց զնալ ուղղակի ևկեղեցի, ուր արդէն սպասում էր Հերիք-նազը նորածնին թեկերի վրայ սլահած:

Տէր-Համբարձումը մանկանը տուեց Վարդան ա-նունը, խորապէս համոզուած, որ աւելի յարմար և պատուաւոր անուն չէր կարող գտնել Արրահամ աղայի սանիկի և ամեն բանից զժգոհ Բաղդասարի զաւակի համար: Թո՛ղ սուրբ զօրավարի խաչն ու սուրը պաշտպանեն նրան:

Վարդանին տուն բերեցին հետեւալ հանդիսով: —Առջեից զնում էր տիրացուն խաչվառը բարձր պահած, յետոյ Տէր-Համբարձումը շուրջառն ուսերին, խաչը ձեռին, երգելով հանդիսին պատշաճ երգ, այնուհետև ընթանում էր Արրահամ աղան թեկերի վրայ պահած իւր սանիկին և ձեռներին բռնած մի զոյգ վառ մոմեր զոյգը քառասուն կողկկանոց: Նրանց հետևում էին. Հերիքնազը՝ կոնատակին բռնած մի կապոց և ժամհարը՝ մի ձեռում հանգած բուրվառը, միւսում տէր հօր պաւագանն ու Արրահամ աղայի փափաղը: Այլ ու ձախ կողմերից հանգէսն ուղեկցում էին մի խումբ կիսամերկ ու ոտաբորիկ մանուկներ, աշխատելով մի բայլ անգամ յետ չըմալ Արրահամ աղայից և միշտ նայելով նրա երեսին այնպէս, որ, կարծես, նա անյայտ աշխարհից եկած մի տաբօրի-նակ էակ լինէր: Այն ինչ՝ Արրահամ աղայի կռներն այնքան յոգնել էին սանիկին պահելուց, որ պատ-րաստ էր նրան ձգել գետնին: Իւր սրտի մաղձը նա թափում էր անկոչ թիկնապահների վրայ, գոռալով, ոտները գետնին զարկելով ու հայնոյելով նրանց

հանդիսին միանգամայն անվայել յիշոցներով։ Նրա ձայնն ազդու էր, քայլուածքը զոռոզ, գէը դէմքի արտայայտութիւնը սպառնալի հաստ բեղերի և թաւ յոնքերի շնորհով։ Մանուկները մի վայրկեան սարսափելով, ցրւում էին դէս ու դէն և նորից կամաց կամաց մօտենում։ Վերջապէս, հանդէսը հասաւ տուն, մնայլ դարբասը փակուեց փողոցային մանուկների քթի առջև։

Հիւրերի համար պատրաստել էին թերխաշ ձրւեր, կարադ, մեղր, ալիւրի հալվա, սեր և քաղցր թէյի ու ուսմի խաւնուրդ — մի ըմպելիք, որ տեղական բարբառով կոչւում էր «փունջ»։ Բաղդասարը հագել էր իւր մետաքսեայ արխալուղը, մէջքին կապել կապտադոյն մետաքսեայ լայն գօտին։ Ինչներ չէր երևակայում երջանիկ մարդն իւր եօթնօրեայ ժառանգի համար։ Վարդանը կրմեծանայ, կրդառնայ հօր օգնականն ու ընկերն առևտրի մէջ. ինքն անձամբ ամեն տարի կերթայ «Մակարիա» ապրանք բերելու, հաղարներ կրվաստակի, տներ ու քարվանսարաններ կրչինի, կրդառնայ Ջիլգիլ քաղաքի առաջին մարդը, ամենի նախանձի առարկան։ Այ, այն ժամանակ Բաղդասարը իւր թշնամիների աչքը կրհանի։

— Ա մարդ, ինչ ես քթիդ տակ փնթփընթում, — ասաց Գիւլիւմը, որ հագնուած նստած անկողնում, սպասում էր դաւակի վերադարձին, կանգ առ, ա մարդ, հէնց մի գլուխ չափչփում ես սենեակը։ Այդ ում ես հայհոյում... բաա, ինչո՞ւ ես ձեռքդ բարձրացնում, ում ես ուզում խփել։ Հիմա ծիծաղում ես. փիէ, ինչ է պատահել...

— Նա պիտի մեծ մարդ լինի, չատ մեծ, հասկանում ես...

— Ո՞վ...

— Եթէ մեծ մարդ չըլինի, ամենից առաջ ես կըլծքեմ նրա երեսին:

— Ո՛րք երեսին, ի՞նչ ես ասում:

Կտրիր ձայնդ շուն շան...

Լսուեց Տէր-Համբարձումի զիլ ձայնը: Բաղդասարը վազեց դէպի դռները: Հարեան կառնները լցուեցին հետաքրքիր կանանցով ու մանուկներով: Սակայն բազում կար մի ահագին թթենի, որի խիտ ճիւղերը խանգարում էին նրանց տեսնել ինչ է կատարւում «խոզ» Բաղդասարի տանը:

Հիւրերը նստեցին նախաճաշի: Տէր-Համբարձումը կերաւ վեց հատ թերխաշ ձու, ասելով, թէ խիստ օգտակար է ձայնի համար: Բայց թէ ինչ օգուտ ունէր երեք բաժակ փունջն և երկու բաժակ օղին, այս մասին լռեց, բարեք համարելով ոչնչացնել մեղրն ու կարագը:

Արրահամ աղան երկու բաժակ փունջից յետոյ բաւական զուարթացաւ և խօսք բաց անելով առևտուրի անկման մասին, անցաւ քաղաքական դէպքերին. յայտնեց հեղինակաւոր եղանակով, թէ «ռուսը» մտադիր է լեզգիների հետ հաշիւները վերջացնել, ամեն բան պատրաստ է, այսօր-էգուց Չամիլին կը բռնեն ու Դաղսուսում նրա տեղը կը նշանակեն: Արդութովին: Յետոյ անցնելով ուրիշ նիւթերի, վերջապէս, հասաւ իւր սանիկի ապագային:

— Գիտես ինչ, Բաղդասար, — ասաց նա, դատարկելով փունջի երրորդ բաժակը, — այն օրից, որ ռուսը ոտ դրեց մեր կողմերը, ամեն ինչ փոխուեց: Հին կարգերը տակն ու վրայ եղան, նոր կարգեր առաջ եկան: Հիմայ ուսում է հարկաւոր: Լսիր, որդուդ անուսում չը թողնես հա՛ն, էս է ասում եմ, թէ չէ, շատ կը փոշիմանես: Հիմիկուայ ժամանակը անուսում մարդը կէս մարդ է, այն էլ չէ — չեթվերտ մարդ է:

— Էհ, տեսնենք դալիբից ինչ դուրս կը գայ, — արտասանեց Բաղդասարը և սաստիկ փափագեց մի թունդ խօսք աւելացնել, բայց յիշելով, որ դիմացիները Աբրահամ աղան է, բեղերի մէկը ծալեց դրեց ատամների տակ:

— Ինչ էլ որ դուրս գայ Վարդանը, զակօնը պիտի իմանայ, որ զակօն չիմացաւ, հէշ...

— Ի հարկէ, — մէջ մտաւ Տէր-Համբարձումը, — առանց զակօնի ինչպէս կարելի է: — Աղա Աբրահամ, — փոխեց նա խօսքը, մի նենգամիտ հայեացք ձգելով կնքհօր ուղարկած շաքարի վրայ, որ ցցուել էր սենեակի անկիւնում իբրև տնտեսական ապահովութեան նշան, — այս տարի շաքարի մազանդան ո՞նց է:

— Չատ թունդ:

— Բահ, բաս ասա ինձ նման անճարներն էլ չայլը պիտի խմեն էլի:

Բաղդասարը հասկացաւ տէրհօր խորամանկ ակնարկը և մտքում ասաց. «վերկինաս, անբեռնի միրուքը քանդեն»:

Տէր հայրը մկրտուածին մաղթեց երկար կեանք, առողջութիւն, մեծ անուն, պատիւ, տոպրակներով ոսկի-արծաթ և այլ շատ ու շատ բարիքներ և «աջահամբոյրը» դնելով գրպանը, դուրս գնաց: Նրան հետեց Աբրահամ աղան, կրկնելով.

— Անուսում չը թողնես հա, էս է ասում եմ:

Դիտողների ասելով Վարդանն ոչ մօրն էր նման, այդ բարի աչքերով, նիհար կնոջը, ոչ հօրը, այդ ամբողջով, խոփող դէմքով, մեծ քթով, հաստ կարմիր պարանոցով, առողջ մարդուն: Իբր թէ նա նման էր իւր մօրեղբայր Մարտիրոս Հախվերդեանին, որ երեք տարի էր բացակայ էր Ջիլզիլ քաղաքից: Ճիշդ էր այս թէ ոչ — դժուար էր ստուգել, բայց մի բան խիստ աչքի էր ընկնում — Վարդանի աչքերի գոյնը:

Իսկապէս այդ գոյն չէր, այլ դեղնի, կանաչի և կարմրի մի տարօրինակ, չր տեսնուած խառնուրդ։ Այդ աչքերն երբեմն նայում էին վերին աստիճանի սուր ու ազդու հայեացքով։ Թուում էր, որ մանուկը պատրաստ է արձակուել դիտողի վրայ և կատաղած կատուի պէս ճանկռտել նրա երեսը։

Գիւլիւմը, զոհունակ ժպիտն երեսին, ասում էր, թէ հազիւ աշխարհում մի մանուկ մօր կրծքից կաթն այնպիսի ազահութեամբ ծծած լինի, որպէս Վարդանը։ Արդարև, երբ նա կաշում էր մօր կրծքին, մի անյապ, սոսկալի տղրուկ էր, սոսկալի՝ մանաւանդ իւր խոշորութեամբ։ Բիւբերն ուղղելով մօր աչքերին, ծծում էր նրա կաթը մինչև վերջին կաթիլ։ Իսկ երբ կաթը վերջանում էր, իւր լնդերքով կծում էր կերակրի ծիծն այնպէս ամուր, որ մայրը ցաւից աղաղակում էր և շտապում կուրծքն աղատել նրա փոքրիկ, բայց խիստ ամուր ճանկերից։ Օօ, այդ ճանկերը շատ անգամ էին խրում մայրական կրծքի մէջ և այնտեղ թողնում արիւնային հետքեր։ Մինչդեռ վաղրի աչքերը շարունակ նայում էին մօր երեսին հանդիստ, անշարժ, սառցային հայեացքով։

Տասնումէկ ամսական հասակում Վարդանին ծրծից կտրեցին։ Մայրն ասաց.

— Փառք Աստուծոյ, հիմա մի քիչ ոյժի կը գամ։ Այս տղան կաթիս հետ արիւնս էլ ծծեց։

— Տայ Աստուած, այնպիսի տղայ լինի, որ աշխարհի արիւնը ծծի, աֆէլիմ կ'ասեմ, — արտասանեց Բաղդասարը։

— Մի ասա, ա մարդ, մի ասա, մարդիկ աչքով աչք չեն ունենայ նրան տեսնելու։

— Թքել եմ մարդկանց վրայ։ Ի՜նչ են նրանք, հմ, ի՜նչ։ Խլէզներ, հապա, հապա, խլէզներ։ Ով դո՛չադ է, պիտի նրանց ջարդի իւր կրունկներով։

— Այ, այդպէս ես խօսում, որ բոլորը քեզ խող են անուանում է, — համարձակուեց նկատել Գիւլիւմը դուցէ առաջին անգամ իւր կեանքում:

Չայնդ կտրիւր, աներես, — կատաղեց Բաղդասարը, — տեսնում եմ, այն օրից, որ ինձ համար տղայ ես ցղնել, լեզուդ բացուել է: Խող եմ, բաս, ոչխար չեմ, որ ինձ խուզեն ուրիշները: Թող իմ որդին էլ խող լինի, միայն ամենքը վախենան նրանից, ամենքը գլուխ խոնարհեցնեն նրա առաջ...

Երեք տարեկան հասակում Վարդանը կարմրադէմ, կայտառ մանուկ էր, հաստլիկ, հիւթալի շըրթունքներով, որոնց միջից երևում էին նրա առաջին մանկական ատամները: Նրան թոյլ էին տալիս տնից դուրս գալ իւր քրոջ հսկողութեամբ: Մարիամը, հինգ տարով եղբորից մեծ լինելով, կարող էր նրան հովանաւորել: Նա շալակում էր Վարդանին, տանում փողոց և այնտեղ հետը խաղում, չը թողնելով նրան միանալ փողոցի երեխաներին. հօր պատուէրի համաձայն: Սակայն, ինչպէս երևում էր, Վարդանը Բաղդասարի մարդատեսաց բարքը չէր ժառանգել: Ընդհակառակը, նա ձգտում էր խառնուել հասակակիցների խմբին և նրանց հետ խաղալ: Նա սիրում էր խաղալիքներ. հէնց որ մի երեխայի ձեռքում տեսնում էր որ և է գրաւիչ բան, վազում էր ու աշխատում խլել նրանից: Այն ինչ՝ ինքն երբէք ոչ մի բան չէր տալիս ուրիշներին թէկուզ մի քանի վայրկեանով:

Մի օր Բաղդասարը նրա համար շուկայից բերեց մի տափակ տուփ, որի փակ կափարիչի վրայ կար մի նեղ ծակ հինգ կոպէկանոցի երկայնութեամբ և տալով որդուն, ասաց.

— Ըհը, առ, ինչ-որ ձեռքդ փող ընկնի, գցի՛ր այս «դախլի» մէջ:

Այդ օրից ինքը Բաղդասարը գրեթէ ամեն երե-

հոյ տուփի մէջ գցում էր որեւէ պղնձի կամ արծաթի դրամ, այսպիսով որդու համար դրամագլուխ ժողովելով:

— Լսիր, որդի, — ասում էր նա ամեն անգամ, դրամը գրպանից հանելիս, — փող, փող, փող, ոչ բարեկամ, ոչ աղղական, ոչ եղբայր, ոչ քոյր, ոչ մարդկանց պատիւ, ոչ սէր, փող: Նա է աշխարհի ոյժը, օրհնուի նրա կտրողի ձեռքը....

Վարդանը լսում էր այս խօսքերը և կամաց կամաց ըմբռնում նրանց իմաստը:

III

Ջատ շանցած մանուկն իւր տուփը սիրեց աւելի քան բոլոր խաղալիքները, քան բոլոր շրջապատողներին, քան նոյն իսկ հարազատ ծնողներին: Նա սեղմում էր իւր գանձը կրծքին այնպիսի դգուանքով, որպէս միայն սիրավառ մայրն իւր գաւակին: Նրկու ձեռներով տուփը մօտեցնում էր ականջին, շարժում էր, ականջ դնում մետաղի ախորժալուր հնչիւններին:

Այս պահերին նրա մանկական դէմքը զրկւում էր անմեղութիւնից, աչքերը վառւում էին ազահութեան անախորժ հրով: Վայ, եթէ մէկն այդ միջոցներին փորձէր ձեռք տալ նրա գանձին, առնէտի պէս ծծվալով, կրքարձակուէր յանդուգն փորձողի վրայ, որպէս զի եղունգներով հանի նրա աչքերը:

Նայելով այդ հազիւ հազ թոթովող մանկանն իւր գանձը կրծքին սեղմած, կարելի էր կարծել, որ նա խանձարուրից արդէն ստացել է անխախտելի գաղափար դրամի մասին և գիտէ, որ նա է աշխարհի առանցքը, նրան և միմիայն նրան պիտի կաշել ա-

մթւր, հոգու բոլոր ոյժերով, սրտի բոլոր սիրով, ձեռների բոլոր զօրութեամբ:

Բաղդասարը հոգու խորքում ուրախանում էր, տեսնելով որդու այդ բնագղական սէրը դէպի դրամբ աշխատի, որչափ կարող է միայն ուրախանալ միջակ արտիստը, տեսնելով իւր ժառանգի մէջ հանճարի նշոյլներ: Նա խրախուսում էր որդու մէջ այդ սէրը և աւելի ու աւելի ամրացնում այնտեղ: Երբեմն դրամբ տալիս էր Վարդանին, որ նա ինքն իւր ձեռքով գցի տուփի մէջ: Եւ մանուկը, մինչև գցելը, խաղում էր դրամի հետ, մի ձեռից միւսի մէջ բաց թողնելով, գլորելով յատակի վրայ, ինչպէս խաղում է կատուն մկան հետ մինչև նրան խեղդելը:

2է, այս տղան փուշ չի դուրս գայ,—ասում էր Բաղդասարը Գիւլիւմին որդու ներկայութեամբ:

Երբ մանուկը վեց տարեկան դարձաւ, հայրը մի երեկոյ վճռեց տուփը բանալ: Դանակի ծայրով գզոյշ պոկեց կալիւրիչը: Յատակի վրայ թափուեցին արծաթի ու պղնձի դրամները: Վարդանի աչքերը վառուեցին հոգեկան անսահման հաճոյքից, ինչպէս կարող էին վառուել մի ուրիշ մանկան աչքերը ըսքանչելի հրավառութիւն տեսնելիս: Նա աւամայ աղաղակեց.

—Իմս ես, իմս եմ:

Եւ երկու ձեռներով արձակուեց դրամների վրայ, ինչպէս գիշակերը որսի վրայ: Մի քանի դրամներ գլորուել էին սենեակի անկիւնը: Մարիամը շտապեց նրանց գտնել և փորձեց գրպանը դնել: Թակայն Վարդանը բռնեց նրա ձեռը և այնպէս ամուր կծեց, որ խեղճ աղջիկը ցաւից ճչաց, արտասուեց, բաց թողնելով իւր աւարը:

Բաղդասարը համրեց փողերը, դուրս եկաւ—երեսուն իննը ըուրլի:

— Էէ, — ասաց նա, — հիմա մտածենք, ինչ պիտի անենք այս փողերը: Արի, Վարդան, տուր ինձ տոկոսով, մանէթին տասը կոպէկ տարեկան: Հա, դու չգիտես ինչ ասել է տոկոս: Լսիր, այս տարի դու ինձ տալիս ես, ասենք, տասը մանէթ...

Եւ նա, մանրամասն բացատրելով տոկոսի նշանակութիւնը, աւելացրեց.

— Հասկացար...

— Հասկացայ, — պատասխանեց խելօք մանուկը, — ես իմ փողերը տոկոսով չեմ տայ: Բափիւր դախըլի մէջ, տուր ինձ:

Բաղդասարը տուփի կափարիչը տմբացրեց և պատուիրեց Վարդանին շարունակել դրամ ժողովել: Այժմ Վարդանը վազվզում էր փողոցներում, բազերում ու կտուրներում: Մարիամն այլ ևս չէր հետկում նրան և չէր էլ կարող. արդէն նա տասնութէկ տարեկան աղջիկ էր, տեղական սովորութեամբ պիտի փակուէր տանը:

Բաղդասարը վարձեց մի լեզգի ծառայ, որ պիտի հսկէր Վարդանին: Օրուայ մեծ մասը մանուկն անց էր կացնում այդ լեռնականի հետ, խոհանոցում, թոնրատանը, բազում, փողոցներում: Օսմանը — այսպէս էր լեզգու անունը — հասարակ փայտից նրա համար շինում էր խաղալիքներ և երբեմն պատմում նրան զանազան դիպուածներ Դադատանի կեանքից. Վարդանը նստում էր նրա ուսերի վրայ և պահանջում, որ իրեն զբօսեցնի: Նա ոտներով անլւնայ հարուածում էր Օսմանի կողերին, փորին, փոքրիկ մտրակով զարկում ուսերին, կրծքին, երբեմն երեսին, երեւակայելով, որ ձիու վրայ է նստած: Հպարտ լեռնականը, ներքուստ վրդովուելով, ժպիտն իրեսին լուռ կրում էր այդ վիրաւորանքները քրիստոնեայի դաւակից: Եթէ չըկրէր, պիտի զրկուէր պաշտօնից,

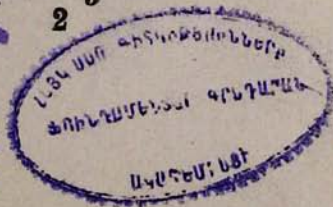
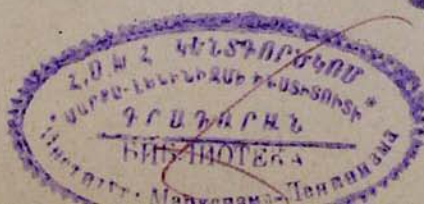
այսինքն՝ ամսական երեք ըուրլուց և մի փոքր հացից: Նա ինքն էլ հայր էր, ունէր Վարդանի հասակի մի տղայ և երկու աղջիկ, որոնց թողել էր Դադստանի լեռներում իւր կնոջ հետ: Յիշում էր զաւակներին և հառաչելով շփում կոշտացած ճակատը, որ իւր ծննդավայրի ժայռերի խորշոմներն ունէր: Երբեմն, յողնելով փոքրիկ բռնակալին ուսերի վրայ զբօսեցնելուց, բաց էր թողնում նրան հարեան մանուկների շրջանը և ինքը հեռուից հետևում նրան: Վարդանը մեծ մասամբ ընկերանում էր այնպիսի մանուկների հետ, որոնք հեզ էին և սիրով կատարում էին նրա կամքը կամ թոյլ էին տալիս իրանց հարստահարել: Նրա ոսկէզօծ քամարը, սատինի արխալուղը, մանաւանդ «ապօյկա» կօշիկները փայլուն անկարուղիներով ընկերներին ներշնչում էին յարգանքի զգացում, միևնոյն ժամանակ, շարժելով նրանց նախանձը: Նա շատ անգամ անպատիժ խլում էր սրա ու նրա ձեռքից մի որևէ գնդակ, թռուցիկ կամ վէզ, հայհոյում էր կամ ծեծում, իսկ երբ յանդգնում էին իւր վրայ ձեռք բարձրացնել, աղաղակելով վազում էր Օսմանի մօտ: Եւ եթէ լեզգի ծառան բարեսիրտ չլինէր, կատարէր փոքրիկ բռնակալի հրամանները, բոլոր մանուկները վաղուց հաշմանդամ կը դառնային. այնքան խիստ էր Վարդանը: Սակայն պատահում էր, որ նրան պաշարում էր վեհանձնութեան զգացումը: Այսպիսի հազուադէպ ըուզներին ընկերներին տալիս էր ծտի կտուցի չափ հալվա, մի քանի մսխալ աղանձ կամ մի խնձոր տասը կտորների բաժանած:

Նա միշտ գրպանում փող էր պահում ու պարծանքով ցոյց տալիս ընկերներին:

Ամառուայ սկզբին Օսմանը, շոքերին չղիմանալով, գնաց իւր հայրենիքը աշնանը վերադառնալու պայմանով: Վարդանը մնաց անպաշտպան, կրճատեց

ՀԱՌԻՄ Յ. Ե

2

իւր յարաբերութիւնները ընկերներէ հետ, ամփոփուեց ինքն իւր մէջ և աւելի սիրեց իւր տուփը։ Այժմ մտածում էր միայն իւր գանձն աւելացնելու մասին։ Ճշմարիտ է, հայրը գրեթէ ամեն երեկոյ գրցում էր տուփի մէջ որ և է դրամ, բայց տարիներ պիտի անցնէին մինչև նրա լեցուելը։ Եւ ահա Վարդանը գտաւ փող վաստակելու միջոց և սկսեց գործադրել ծնողներից թագուն։

Մի երեկոյ Բաղդասարը տանն ինչ-որ հաշիւներ էր անում, իսկ Դիւլիւմը Վարդանի համար մետաքսեայ շապիկ էր կարում, երբ միւս սենեակից վազեց Մարիամը և շնջաց։

— Գնացէք, տեսէք Վարդանն ինչ է անում...

Մարդ ու կին մօտեցան դռներին։ Նրանց աչքերին ներկայացաւ հետեւեալ տեսարանը. միւս սենեակի անկիւնում Վարդանը, վառ մոմը առջևը դրած, համարում էր մի բուռն արծաթէ ու պղնձէ դրամներ։ Նա այնքան էր խորասուզուած իւր դրադմունքի մէջ, որ ծնողների մերձաւորութիւնը չըզգաց։ Նրա մանկական ճակատը խորշումել էր, շրթունքները սեղմուել էին, ձեռները յուզումից դողում էին։ Համբելով բոլոր դրամները, ձեռը դրեց ճակատին, նայեց առաստաղին—ինչ հիանալի նիւթ նկարչի համար։ Յետոյ նորից սկսեց համբել, նորից ձեռը դրեց ճակատին։ Պարզ էր, որ հաշիւն ուղիղ չէր գալիս։ Եւ որքան աւելի էր համրում փողն, այնքան ձեռների դողոցն աւելանում էր, ականջներն ու այտերը կարմրում էին, շունչը սաստկանում։ Այս եօթնութ տարեկան մանուկը սենեակի լուսթեան մէջ, ադօտ լուսոյ առջև, յիշեցնում էր այն աւանդական ազահին, որ մեն-մենակ խուլ գիշերները ստուգում է իւր գանձը, հրճւում ոսկու հնչիւնով, լուռ խօսում նրա հետ, որպէս մենասէր փիլիսոփան իւր մտքերի հետ։

— Հրաշք է, տղայ չէ, — անգիտակցաբար շնչաց
Բաղդասարը, կնոջ թևից քաշելով:

Նա կամացուկ մօտեցաւ որդուն: Վարդանը գը-
լուխը բարձրացրեց և, իսկոյն երկու ձեռներով փո-
ղերը թագցնելով, գոչեց.

— Զեմ տայ, չեմ տայ, ոչ ոքի չեմ տայ...

Նրա ձայնը, աչքերը, ամբողջ կերպարանքն ար-
տայայտում էին եօթանասուն տարեկան ժլատի ոս-
կեմութիւն:

— Ո՛րտեղից են այդ փողերը, — հարցրեց հայրը:

— Զեմ ասի, կըծեծես ինձ:

— Դախըլից ես հանել:

— Զէ, Աստուած վկայ, չէ, ես եմ հաւաքել, իմ
աշխատած փողերն են:

— Քո աշխատած: Դու ինչպէս ես փող աշխա-
տում: Ասա, թէ չէ — կըծեծեմ...

Վարդանը ստիպուեց գաղտնիքը բացաղբել: Բանն
այն է, որ մայրը գրեթէ ամեն օր նրան ուղարկում
է մերձակայ խանութները՝ գնելու զանազան մանր-
մունք պարագաներ տան համար. սապոն, մոմ, լե-
ղակ, լուցկի, մածոն և այլն: Վարդանն ամեն անգամ
աշխատում է մի մի, երկու-երկու կոպէկ յետ գցել
իւր համար, և ահա գոյացել է այս դումարը:

— Խելճք տղայ, խելճք տղայ, — գոչեց Բաղդա-
սարը հիացած:

— Ուրեմն, գողութիւն ես արել, — հարցրեց Դիւ-
լիւմը, որ միանգամայն համաձայն չէր ամուսնու
հայեացքին որդու արարքի վերաբերմամբ:

— Իսկի էլ գողութիւն չէ, առուտուր է, — պա-
տասխանեց Վարդանն ամենալուրջ եղանակով, — բախ-
կալից առել եմ էժան, քեզ ծախել եմ թանգ: Առու-
տուրականներն էլ այսպէս են փող աշխատում:

...Պերճը, — գոչեց Բաղդասարը, միանգամայն յափրշտակուելով որդու խելացի պատասխանով:
 Եւ, համբուրելով նրա ճակատը, կրկնեց.
 — Խելճք տղայ, խելճք տղայ...

IV.

Առաջիկայ աշնան սկզբին Բաղդասարն որոշեց Վարդանին տալ ուսումնարան: Մի առաւօտ մանկանը զարթեցրին կանուխ: Մայրն ամբապնդեց նրա որովայնը մի գոյգ ձուով, կարագ ու մեղրով և, օրհնելով, յանձնեց հօրը:

Ճանապարհին Բաղդասարն ամբողջ ժամանակ խրատում էր Վարդանին, բացաղբելով ուսման նշանակութիւնը:

— Տես, որդի, — ճառարանում էր նա, — աշխարհնայ, օրինակ, այս չինարի պէս մի ծառ է: Մարդիկ որդնիր են, նստած, ուտում են ծառը: Որդ կայ, որ դոչաղ է. նա համ շատ շատ է ուտում համ շուտ շուտ: Որդ կայ, որ տեղից չը գիտէ շարժուել. նա քաղժից սատկում է: Ուտելու համար ատամներ են հարկաւոր: Մարդուս խելքը նրա ատամներն են: Ուսումը որ կայ մի սրոց է, իմացիր համ, ատամների սրոց: Եթէ անուսում խելօքն արժէ հինգ յիմարի, ուսում առած խելօքը տասն անուսում խելօքի արժէ: Ուսում առած մարդուն խաբելը շատ դժուար է. նա ինքն ուրիշներին կը խաբէ: Հիմայ քեզ տանում եմ ուսումնարան, փող եմ ծախսելու համ, հեշտ չիմանաս: Աֆարիմ չեմ ասի, եթէ երկու-երեք տարուց յետոյ Գօնսիստօրի սեկրետար Ղահարման-բէգի պէս ռուսերէն չը կոտրատես ու նրա նման խնդիրներ չը գրես: Ասենք, Ղահարմանիդ էլ հէրը գօռքէգօռ լինի, ի՜նչ մարդ է, այն օրը չիթ առնելիս տասներեք կո-

պէկա կերաւ, բայց ասում եմ էլի, մարդ ամեն բան պէտք է իմանայ: Հէնց որ ուսումդ վերջացրիր, քեզ Աբրահամ աղայի եղբօր Իսրայէլի հետ ուղարկելու եմ Մակարիա, որ ապրանք առնես հաս, լաւ իմացիր: Այ, այն ժամանակ ջուխտ ձեռներովս կը հանեմ թըշնամիներն աչքը: Ըրը, ես նրանց հօր, պապերի, եօթը պորտի գերեզմանները տակն ու վրայ անեմ...

Վարդանը գլուխը քաշ լսում էր հօր խօսքերը, ամուր բռնած նրա ձեռը և մի քայլին երկուսն աննշտով, հազիւ կարողանում էր հաւասար ընթանալ նրա հետ: Մերթ ընդ մերթ Բաղդասարը, այս կամ այն խրատը որդու մտքում ամուր գրոշմելու համար, այնպէս պինդ էր սեղմում նրա ձեռը, որ մանուկը բիշ էր մնում ցաւից գոռայ:

Ուսումնարանում, — շարունակեց հայրը, — ոչ ոքի հետ չը կռուես, բայց ոչ ոքի հետ էլ չընկերանաս: Գլուխդ քաշ բանիդ կաց: Ընկերներից օգուտ չը կայ, վնաս կարող է լինել, ևս առաւել աղքատ ընկերներից: Մէկը գրիչ կուզէ, միւսը թուղթ, թանաք, էլ չը գիտեմ ինչ: Ասեղ չը տաս, որ աչքները կոխեն, իմանում ես, ասեղ չը տաս շան որդիներին: Դէհ, հասանք ուսումնարան, տեսնենք վերջդ ինչ է լինելու...

Ճիշդ այս պահին Վարդանն երկու անգամ փոքրտաց: Որովհետեւ գիտէր, որ զոյգ փոշտոցը խէր է, իսկ կէնտը շառ, շրթունքները սեղմեց, քթի ծակերը մատներով փակեց և երրորդ փոշտոցը զսպեց:

— Փառք Աստծու, — գոհ եղաւ Բաղդասարը:

Ուսումնարանը գտնւում էր քաղաքի վերին կողմում, ուստաց թաղում: Այդ մի հազարակ մէկ ու կէս յարկանի շինութիւն էր, դրսից պատերը կաւով սպիտակացրած: Հարկան տներէց նա տարբերւում էր նրանով միայն, որ լուսամուտները երկաթէ ցանցեր

չունէին, երեւի, այն պատճառով, որ ներսում գողերէ համար հրապուրիչ բան չը կար:

Դռների առջև Բաղդասարն իւր գոյնզգոյն մեծ թաշկինակով սրբեց Վարդանի քիթը, որի ծայրն, ի դէպս ասած, այն ժամանակ հիւթաւորուելու վատ սովորութիւնն ունէր: Հայր ու որդի մտան մի ընդարձակ բազ, որի երկու կողմերը ներկայացնում էին բաց տարածութիւն տախտակեայ պարսպով շրջապատուած: Դասերը դեռ չէին սկսուել, աշակերտները վազվզում էին բազում: Տեսչի խոհանոցի առջև զբօսնում էին երեք-չորս գոյգ սագեր ու երկու հնդկահաւ, գլուխները հպարտ հպարտ վեր ցցած ինչպէս գաւառական շինովնիկներ: Նրանց ոտները թաց գետնի վրայ թողնում էին եռանկիւնի հետքեր, կարծես, բլիթ էին նախշում: Մի քանի բազեր զուարճանում էին գետնի մէջ փորած աւազանում, կտցահարելով կեղտոտ ջրի մակերևոյթում լողացող փթած վարունգն ու սեխի կճեպները: Տեսնելով անծանօթ դէմքեր, մի հնդկահաւ, կտուցը ցցած, վազեց առաջ, կարծես, հաշիւ պահանջելու: Բաղդասարը չուխայի երկայն թևերով փախցրեց անհիւրընկալ թռչնին, մղտրում մի ազդու յիշոց ուղղելով նրա տիրոջ հասցէին:

Աշակերտներն իսկոյն շրջապատեցին նորեկին: Այստեղ կային մի քանի ազգերի, կրօնների ու ազանդների մանուկներ: Իւրաքանչիւրը հագնուած էր իւր ծնողների քէֆով ու նրանց կարողութեան համեմատ, ուստի խումբը ներկայացնում էր տարազների մի նկարչական խառնուրդ:

— Մնարթին Բաղդանը չայ է խմում, — ասաց մի թուրք աշակերտ:

— Քեզ հարցնող չը կայ, — բարկացաւ Բաղդասարը և, չուխայի թևերը ուսերին գցելով, նստեց ուսումնարանի առջև դրած նստարանի վրայ:

Աշակերտները նրա առջև կազմեցին կիսաշրջան և սկսեցին ոտից մինչև գլուխ դիտել Վարդանին։ Յանկարծ Բաղդասարը, գլուխը ցած թեքելով, շրջանի արանքով նայեց հեռու կանգնած մի մանկան։

— Պզտիկ, ա պզտիկ, — ասաց, — մին առաջ եկ, ուրիշ տեսնեմ։

Մանուկը մօտեցավ, արխալուղի թևը ատամներով կռծոտելով։

— Աղա, դու փալան կարող Օհանի թոռը չես, երկաթ ծախող Ասատուրի տղան։

— Այո, — պատասխանեց մանուկը ամաչելով։

— Աղա, մէջքիդ արծաթի քամնր ես կապել։ Փահ, փահ, ախար հայդ սովդագար է, ըրը, ես նրա հօր ոսկորները... Դո՛ւ էլ ես ուսում առնում... Փահ փահ, աշխարհը լուսաւորուեց, պրծաւ։ Անունդ ի՞նչ է։

— Լևոն...

— Օհո, բաս ասա Լևոն թագաւորի քթի ծակիցն ես ընկել, ըրը ես քո պապի փալանը...

Աշակերտները հըռ հըռ ծիծաղեցին միահամուռ։

Վերջապէս, ուսումնարանի պահապան Անդրէասը ազդարարեց, թէ Մարտին Բաղդանիչը գալիս է։ Մի քանի վայրկեանում բազը դատարկուեց, աշակերտները վաղեցին դասարանները։ Բաղդասարը ոտքի կանգնեց, չուխայի թևերը ցած գցելով ի նշան յարգանքի և խոնարհութեան։

Երկդասեան ուսումնարանի տեսուչ Մարտին Բաղդանիչը միջին հասակից քիչ բարձր մի մարդ էր, երեսը չեշոտ, կռտած բեղերով ու կարճ միրուքով, որ ծնօտի վրայ երեք մատնաչափ սափրած էր։ Նրա աջ այտի վրայ կար ինչ-որ բուժուած վէրքի հետք հինգ կոպէկանոցի մեծութեամբ, որ նրա դէմքին տալիս էր դաժանութիւն։ Իրօք դժուար էր որոշել այդ մարդու տարիքը, որովհետև թէև միրուքը ալե-

խառն էր, բայց գլխի մազերը տակաւին սև էին, թէև ատամները փթած ու սևացած էին, բայց քայլուածքն ունէր պատանեկական աշխոյժ, ձայնը երիտասարդական հնչիւն, իսկ կռտած բեղերը թամբաբուրի գոյն ունէին, երեւի, այն պատճառով, որ ծխախոտը ծխում էր առանց մոնղչտուկի։ Այս վերջին հանգամանքն ապացուցւում էր նաև նրա աջ ձեռի միջին մատի ու ցուցամատի դեղնութիւնով։

Նա մտաւ դասարան գլուխն առաջ թեքած. կարելի էր կարծել, որ մի աներևոյթ ձեռ կմշտում է նրա պարանոցը։

— Վրին դիմբալ ունի, — շնչաց Վարդանը հօր ականջին։

— Սո՛ւս, — սաստեց Բաղդասարը, — գլուխ տուր, հարամգադա։

Հայր ու որդի անմիջապէս հետեցին տեսչին։ Սկզբում Բաղդասարը մի քիչ շփոթուեց նրա դեղին կոճակներից, բայց, յիշելով, որ երկու տարի առաջ նրան ծախել է մոնղիլի համար երեք արշին կապոյտ մահուդ, հազեց ու մտքում ասաց. «քո հէ՛րն էլ անիծեմ»։

— Բարով ես եկել, — ասաց տեսուչը, — ի՞նչ կը հրամայես։ Որդո՛ւդ ես բերել։ Հա, լաւ, շատ լաւ, ուսում է կըտանք էլի։ Սո՛ւս, զարչելիներ։ Խոնարհ տղայի է նման։ Իսկի գրել-կարդալ չըգիտէ։ Ոչինչ, շուտով կըսովորեցնենք...

Մինչ բանակցութիւնը շարունակւում իր, աշակերտները սկսեցին թագուն-թագուն շարութիւններ անել։ Նրանք զանազան միմոսութիւններով աշխատում էին միմեանց ծիծաղեցնել, բօթում էին իրարու, խտրտում, թղթի գնդակներ արձակում միմեանց վրայ։ Առանձնապէս աչքի էր ընկնում թուխ դէմքով ու ծուռ քթով մի աշակերտ։ Նա այնքան ճարպիկ

էր, որ ձեռնասուն կապկի պէս կըկզում էր սրա ունրա ուսերին կամ գլուխը դնում նստարանի վրայ, ոտները ցցում օդի մէջ, հէնց որ տեսուչն երեսը մի կողմ էր դարձնում:

Բանակցութիւնը Վարդանի մասին վաղուց վերջացած կրկնէր, եթէ Մարտին Բաղդանիչը բարեկամաբար չընտարըրուէր Բաղդասարի մասնաւոր գործերով: Այս էլ վերջացնելով, նա սկսեց զանգատուել պարանոցի խոցից:

— Աղբէր, մի շաբաթ է քունս կտրուել է, անիրաւ ասեղի պէս է ծակում վիզս: Մո՛ւս, գարշելիներ: Գլուխը վերեւ բարձրացնել չեմ կարողանում:

Ես ճարը գիտեմ, — ասաց Բաղդասարը, — վերցրու մի գլուխ սոխ, միջից կէս արա, վրէն դիր այծի փին, կրակի վրայ լաւ սիրուն խորովիր, յետոյ տաք տաք դիր տիւրքալիդ վրայ ու կապիր: Համ ցաւը կըկտրի, համ էլ չիրքը կըքաշէ...

Այդ պահին քիթըծուռ աշակերտը ինչ - որ բարդ սարտօմօրտայլ էր ուզում անել: Հաւասարակշռութիւնը կորցրեց ու նստարանից ընկաւ յատակը, բարձրացնելով ահագին դղրդոց ու թանձր փոշի: Աշակերտները միաձայն բըբջացին:

— Այդ ո՛վ էր, — գոչեց Մարտին Բաղդանիչը, — էհէ, էլի դո՛ւ, գարշելիներից գարշելի Մկիչ Զախմախչեան: Դէհ, առաջ եկ, տեսնեմ, առաջ եկ, ասում եմ, իժ օձի զաւակ...

Քիթըծուռ Մկիչը, կրակոտ աչքերը տեսչի երեսին յառած, անշարժ էր: Դիտէր ինչու համար են իրան կանչում: Մարտին Բաղդանիչը, մի ձեռք վրզին դրած, միւսով քանոնը բարձրացրած, մօտեցաւ նրան: Մկիչը փախաւ: Տեսուչը վազեց նրա ետեւից, վիզը թեք պահած: Մանուկը բարձրացաւ նստարանների վրայ: Տեսուչը աջոդեց բռնել նրա արխալուղի

փեշը։ Սակայն Մկիշը դուրս սկիռեց, արխալուզը թողնելով տեսչի ձեռքում, և տկոթը թուալուսամտով փողոց։

— Տղերք, բռնեցէք այդ վարչելուն, — հրամայեց տեսուչը։

Մի խումբ աշակերտներ, մեծ մասամբ մալականներ, վազեցին նրա հրամանը կատարելու։

— Այ տեսնո՞ւմ էք, պարոն Բաղդասար, ինչ սատանաներ են, գանգատուեց Մարտին Բաղդանիշը, վղի ցաւից չըկարողանալով իւր հայեացքը Բաղդասարի գօտիից աւելի վերեւ բարձրացնել, — հոգիս են հանում դարչելիները, հոգիս։ Մեր պահապան Անդրէասի որդին է, երեք անգամ վռնդել եմ, էլի ընդունել։ Ի՞նչ անեմ, հայրը խեղճ մարդ է, գալիս է, ոտներիս ընկնում, աղաչում, լաց լինում։ Դադանին հազար կրթիր, հէջ մարդ կըդառնայ։ Ինչպէս հրամայեցիք։ Սոխը խորովել, այծի փիհ, պինդ կապել։ Զնորհակալ եմ։ Սեւս, անիրաւագոյն աւանակներ...

Ներս բերեցին Մկիշին մի կողմից աշակերտները բռնած, միւս կողմից Անդրէասը։

— Մարտին Բաղդանիշ, — ասաց հայրը. — դրա Աստուածը ռօզդին է, տո՛ւր որ կըտաս փափուկ տեղերին, հոգիս բողազս բերաւ։

Այն ժամանակները արքունական դպրոցներում ծեծն արգելուած չէր, և Մարտին Բաղդանիշն ամենայն հաճոյքով գործադրում էր իւր իրաւունքը, հաստատ համոզուած, որ ծեծից աւելի զօրեղ կըթութեան միջոց չըկայ։ Նա Մկիշի ձեռների ափերին տուեց տասներկու հարուած, արտասանելով. «գարշելի, մէկ, գարշելի, երկու, գարշելի, երեք, աւանակ, չորս, շան ձագ, ինգ և այլն...

Մանուկը գոռալով գնաց իւր տեղը, ձեռները ծոցը դրած։ Սակայն երկու ըոպէ չանցած, արխա-

լուրը հագաւ և, դեռ աչքերի արտասուքը չըցամբած, սկսեց ծամածռութիւններ անել տեսչի, Բաղդասարի նոյն իսկ իւր հօր ետևից։

Ծեծի տեսարանը Վարդանի վրայ խոր տպաւորութիւն գործեց։ Նա մտքում երդուեց երբէք տեսչի բարկութիւնն իւր դէմ չըզրգուի։

Վ.

Առաջին տարի Վարդանն ուսման մէջ ցոյց տուեց բաւական շնորք։ Սովորեց կարդալ ռուսերէն ու հայերէն, նաև մի փոքր գրել։ Նա ամեն երեկոյ դասերը կրկնում էր հօր մօտ և արժանանում նրա գովասանքին։ Սակայն յանկարծ նրա բանականութիւնը կանդ առաւ, որպէս կամակոր էշ գետի մէջտեղում և, կարծես, այլ ևս չէր ուզում առաջ երթալ։ Բայց և այնպէս մանուկն իրնէ աշխատասէր էր. առնելով ձեռք ամենակարող համբերութեան մտրակը, սկսեց առաջ քշել բանականութիւնը, անխնայ հարուածելով նրան։ Եւ այն, ինչ-որ ընդունակ աշակերտները իւրացնում էին առանց դժուարութեան, Վարդանը ձեռք էր բերում քրտինքով, բառի բուն մտքով։ Միայն մի առարկայում նա ընդունակութիւն ցոյց տուեց — թուսլբանութեան մէջ։ Արդէն տանը, անդադար համբելով իւր փողերը, նա ընտելացել էր թուաբանութեան չորս կանոններին։

Վարդանի դասաբանական հարեանք ձախ կողմից զինագործ Վարապետի որդի Մինասն էր։ Ձէկ մագերով, հեզ, նիհար, հիւանդոտ դէմքով մի բարեսիրտ և ընդունակ մանուկ։ Հագնւում էր նա շատ աղքատ, կապոյտ կտաւից կարած արխալուղը կրծքի կողմում կարկատած էր մի քանի տեղ, իսկ նոյն գոյնի վարտիկն այնքան կարճ էր, որ ասուեայ կոշտ

գուլպաների վերեւից երևում էին նրա նիհարիկ սրունգները: Նա մէջքին կապում էր հաստ ասուեայ գօտի. միակ բանը, որ պաշտպանում էր նրան ցրտից, Սակայն իւր ցնցոտիների մէջ նա միշտ մաքուր էր մարմնով աւելի քան ով և է աշակերտներից: Նրան անխտիր սիրում էին բոլոր աշակերտները, որովհետեւ երբէք ոչ ոքի անախորժութիւն չէր պատճառում, ոչ որի չէր նախանձում և ոչ որի չէր մերժում իւր օգնութիւնը, եթէ կարող էր մի որ և է բանով օգտակար լինել: Իւր համեստ նախաճաշը, որ մեծ մասամբ բաղկանում էր հաց ու պանրից, երբէք մենակ չէր ուտում: Հէնց առաջին օրը նա սկսեց օգնել Վարդանին դասերի մէջ: Ահա ինչու Վարդանը ընկերացաւ նրա հետ և սիրեց նրան, ի հարկէ, այնչափ, որչափ ընդունակ էր սիրելու:

Մինասի կատարեալ հակապատկերն էր ներկայացնում Վարդանի աջ կողմի հարեանը: Դա գդակ կարող Աթանասի որդի Մարտիրոսն էր: Նրա հակակրելի բերանը, նեղ ճակատի տակից միշտ գողնովի նայող աչքերը, ագռաւի կտուցի նման սուր քիթը արտայայտում էին քսու, նախանձոտ և կրքոտ հոգի: Նրա ամենասիրելի գուարճութիւնն էր՝ միշտ կմտել իւր ընկերներին, միշտ դաւաճանել նրանց, միշտ նրանց մանկական չարութիւնների մասին զեկուցանել ուսուցիչներին կամ տեսչին: Հէնց առաջին օրը նա մի երկու անգամ Վարդանին կմտեց, կարծես, փորձելու համար, արդեօք, նորեկի մարմինը իւր հարեանութեանը զիմանալու չափ ամուր է: Վարդանն ոչինչ չասաց, բայց մտքում որոշեց զգոյշ լինել նրա հետ:

Այժմ Բաղդասարը հրամայել էր որդուն ամեն օր ճաշից յետոյ գալ խանութ: Նա ուզում էր Վարդանին փոքր առ փոքր ծանօթացնել առևտրական գործերին:

Խանութը գտնուում էր Զիլզիլ քաղաքի ստորին մասում, մի ծածկուած քարվանսարայում։ Այդ մի ոչ այնքան մեծ սենեակ էր երկու մասերի բաժանուած։ Ետևի մասը բռնուած էր դեռ չբացուած ապրանքների հակերով, առջևի մասը ներկայացնում էր բուն խանութը։ Այստեղ ապրանքը դարսուած էր յատակի վրայ, պատերի տակ, որովհետև այն երանելի ժամանակները Զիլզիլ քաղաքում այժմեան մաղաղիկների դարանների մասին գաղափար չունէին։ Բաղդասարը սովորաբար նստում էր խանութի մէջ տեղում, մինդարի վրայ կամ պարսկի ձեով չորում, առջևն ունենալով պարսկական կէս գազը ու մի կեդտոտ համարակալ, որ տեղ տեղ յիշեցնում էր պառաւի ատամներ իւր հատիկների պակասով։ Վարդանը նստում էր դռների առջև, սաքուի վրայ։ Մուշտարին գալիս իսկոյն ոտքի էր կանգնում, ձեռները դնում կրծքին ու սպասում հօր հրամաններին։ Նա օգնում էր Բաղդասարին չիի կտորները բաց անելում ու ծալելում, ծախած ապրանքը փաթաթելում։ Նա աւելում էր խանութը, մուշտարիներին խմելու ջուր էր տալիս, կրակ էր դնում նրանց ծխաքարչի վրայ և այլ այսպիսի մանր ծառայութիւններ մատուցանում։

Չուտով Բաղդասարը յանձնարարէր նրան՝ վաճառել ապրանքի հակերից մնացած խսիրներն ու պարանները։ Գոյացած փողերի կէսը պիտի տար հօրը, իսկ միւս կէսը գցէր իւր տուփի մէջ։ Այս առաջին գործում Վարդանը ցոյց տուեց զարմանալի առևտրական ձիրք։ Հէնց որ հեռուից տեսնում էր մուշտարուն, շտապում էր դուրս թռչել, ցցուել նրա առջև, դէմքից արդէն գուլակելով եկողին ինչ ապրանք է հարկաւոր։ Նա իւր խսիրներն ու պարանները, նաև կոտրտուած արկղերը գովաբանում էր

այնպիսի ջերմեռանդութեամբ, որպէս սլարսիկ դար-
վիշները ամեն օր խանութների առջև փառաբանում
էին Ռուստէմի Զալի ասպազէնը:

Երեկոները, երբ առտուութի վերջանում էր, Վար-
դանը կողպում էր խանութի դռները և, բանալիները
վերցնելով, հօր հետ տուն վերադառնում: Այդ մի-
ջոցներին կարելի էր նրա դէմքի վրայ նշմարել ա-
ռանձին լրջութիւն, որով խիստ տարբերում էր
փողոցներում վազվզող անհոգ մանուկներից: Նա
ինքը զգում էր իւր առաւելութիւնը, և այս զգա-
ցումը նա արտայայտում էր բանալիների միջո-
ցով, որոնց զընդացնում էր կատաղի կերպով, ըն-
կերներին տեսնելիս: Տանը նա հօրը ենթարկում էր
մանրամասն հարց ու փորձի այս կամ այն ապրանքի
մասին: Իսկ հայրը հրճւում էր, տեսնելով որդուն
այդչափ հետաքրքիր և հարցասէր:

Կարճ միջոցում Վարդանն այնքան սիրեց վա-
ճառականութիւնը, որ ուսումնարանն էլ դարձրեց
իւր համար մի տեսակ շուկայ: Սկսեց աշակերտներին
վաճառել ամեն ինչ, որ կարող էր վաճառել, ընկոյզ,
շազանակ, ադանձ, հալվա, եփած սիսեռ, փոխինձ
և այլն: Երբեմն պաքսիմատը փաթաթում էր թղթի
մէջ, քարով ծեծում, մանրացնում, խառնում շաքա-
րի հետ ու պտղուցը մի կոպէկով ծախում: Առևտու-
րը նրան աւելի էր զբաղեցնում, քան նոյն իսկ ըն-
կերական խաղերը: Այս առիթով քիթը ծուռ Մկիշը
նրան ենթարկում էր ամենակծու հեղնութեան, ի
հարկէ, աւելի գործով, քան խօսքով: Անդու չարա-
ճճին Վարդանի համար դարձաւ կատարեալ երկնա-
յին պատիժ: Ինչ ասես անում էր փոքրիկ վաճառա-
կանին կատաղեցնելու համար: Խլում էր ձեռքից
«ապրանքը», վազում, բարձրանում ուսումնարանի
կտուրը, նստում եզրին, ոտները ցած գցելով, և

Նրա աչքի առջև անուշ անուամ հալվան, աղանձը, փոխինձը, երբեմն հաւաքում էր իւր շուրջը ընկերներին և աւարը բաժանում նրանց: Յետոյ իւրաքանչիւրին տալիս էր մի մի թղթեայ կոպէկանոց և պատուիրում վճարել Վարդանին: Աշակերտները, ծիծաղելով ու ոստոստալով, մօտենում էին վաճառականին ու ասում:

— Սովդագար, առ ապրանքիդ պինը:

Սակայն այս բոլորը Վարդանին չէր վհատեցնում: Հակառակ իւր հօր սկզբունքին, նա բնազդաբար հասկանում էր, որ միայն մարդկանց բարեկամութիւնը կարելի է շահագործել, իսկ մարդատեցութիւնից օգուտ չըկայ: Ուստի աշխատում էր ոչ ոքի հետ չըկտրել իւր յարաբերութիւնը: Միևնոյն ժամանակ, ոչ ոքի վատութիւնը չէր մոռանում և յարմար միջոցին վրէժ՝ առնում էր իւրովի: Այսպէս, օրինակ, մի անգամ գանդրահեր Լևոնը, փալան կարողի թոռը, որ մոռացել էր տնից նախաճաշ բերելու, սաստիկ քաղց զգալով, խնդրեց նրանից մի կտոր հաց ու պանիր: Վարդանը մի օր նրանից ծաղրուել էր և այդ օրից ոխ էր պահում նրա դէմ: Նա իւր հացի կտորը բաժանեց երկու մասերի, մի մասի վրայ դրեց համեղ պանիրը ու ասաց. «առ կեր»: Հազիւ Լևոնը ձեռք մեկնել էր, Վարդանը հացը ձգեց կեղտոտ աւազանի մէջ, ասելով. «վերցրու, կեր»: Յետոյ սկսեց իւր բաժինը խաշտել, քաղցած ընկերոջ ախորժակը բորբոքելով անողոք սառնասրտութեամբ:

Մի օր նա ուսումնարան բերեց ծախելու տասը հատ փայտեայ գդալներ: Օսմանը շնորքով մարդ էր. նա էր շինել այդ գդալները: Որպէս զի քիթթուռ Մկիչը չըխանգարի իրան, Վարդանը մի գդալ նուրեց նրան — առաջին նուէրն իւր կեանքում: Այն ժամանակ Մկիչն ինքն յանձն առաւ ծախել «ապրանքը»:

—Մածոն ուտելու զգալ, մածոն ուտելու զըզալ, — վազվզելով բազում, գոռում էր նա, — ուզում, հատը երկու կոպէկ:

Կէս ժամում բոլոր զգալները վաճառեց և փողերը յանձնեց Վարդանին:

Ջատիկ օրը Բաղդասարը Մարտին Բաղդանիչի համար ուղարկեց մտքում խոստացած մի զլուխ շաքարը և մի ֆունթ թէյը, աւելացնելով կէս դիւթին կօլենկօրի թաշկինակ: Յետոյ ինքը բարեհաճեց գրնալ անձամբ տեսչի մօտ՝ տօնը շնորհաւորելու — միակ այցելութիւնը, որ այդ օրն արաւ, բացի, ի հարկէ, Աբրահամ աղայից: Մարտին Բաղդանիչն ընդունեց նրան խորին յարգանքով և բարեկամաբար յանդիմանեց: Աստուած վկայ, նա չէր ընդունի այդ նուէրը, եթէ իմանար, որ աղա Բաղդասարը չի վիրաւորուիլ: Խօսեցին Վարդանի մասին:

—Աչբիս յուսի պէս հոմ սիրում: Ջատ խոնարհ տղայ է, արարքներից երևում է, որ լաւ օջախի որդի է: Մինչև օրս մի անգամ էլ չեմ ծեծել: Իսկ ես, ինչու մեղքս թաղցնեմ, սիրում հոմ երբեմն փոքրիկներին ծվծվացնել, մեծերին կարցեր նստեցնել: Ջատ էլ աշխատասէր է, Պօղոս-Պետրոսը վկայ: Պաժալտա, ծխեցէք, երեւի թիւթիւն է, Սամսոնի իսկական դիւբեկ է: Աշակերտներիցս մէկի հայրն է ուղարկում ինձ: Չէ, Աստուած պահի, լաւ որդի ունիք: Իսկի ընկերների հետ չի կուտում: Ուրիշներն էլ կըռուելիս քաշում է մի կողմ, մտիկ անում: որ միմեանց մօրթեն էլ, մատ մատի չի խփի: Իսկ երբ իրան են ձեռք տալիս, գալիս է ու ինձ դանդաւտում: Հաւանում էք թիւթիւնը: Ջատ լաւն է: Հա, չմոռանամ ասել, տիւմբալս ախար լաւացաւ, Վարդանն ասած կըլինի, ձեր ճարն օգնեց երեք օրում: Չէ, երեւի տղայ է Վարդանը: Գիտէք ինչ, հաա,

լաւ միտս եկաւ, այժմեանից սկսել է առուտուր անել, Հապա՛, Նա աշակերտներին ծախում է տեսակ տեսակ ուտելիքներ, փող է աշխատում: Իմ արեւը, ես կեանքումս որդուդ պէս ղոշաղ տղայ չեմ տեսել: Դռների մօտ տեսուչն անփոյթ եղանակով հայրերից:

— Լաջվերդի գոյնի կաստօր ունի՞ք:

— Կըճարուի:

— Պաժալստա, մի բրիւկացու կտրեցէք, տուէ՛ք Վարդանին, բերի: Փողն, ի հարկէ, նաղդ կըտամ: Բրիւկիս քամակը մաշուել է, այ, տեսէ՛ք, ամօթ չըլինի...

Եւ Մարտին Բաղդանիչը, երեսը շուռ տալով, յետ արաւ մունդիւրի փէշը և ցոյց տուեց վարտիկի մաշուած տեղերը:

— Աչքիս վրայ, ասաց Բաղդասարը, իսկ մըտքում աւելացրեց. «քո էլ, կաստօր ծախողիդ էլ, շաւար կարողիդ էլ եօթը պորտը...»

VI.

Մի օր բարի Մինասը դասամիջոցին դարձաւ Վարդանին.

— Ինչո՞ւ մեր տուն չես գալիս:

Վարդանը տատանուեց ճիշդ պատասխան տալու: Ամաշում էր ասել, որ հայրը պատուիրել է ոչ ռքի հետ մօտիկ ընկերութիւն չունենալ, մանաւանդ մի ինչ-որ զինագործի որդու հետ:

— Էդուց եկ, — հրաւիրեց նա, — կըգամ:

— Որ գամ ինչ կըտաս:

— Ինչ կըտամ, — արտասանեց Մինասը, չիմանալով ինչով կարող է գրաւել Վարդանին, — մածոն սիրո՞ւմ ես: Մենք մի լաւ կով ունինք, մայրս է կթում:

Ամեն օր մենք ուտում ենք մածուն, թանով, կաթ-
նով, Սիրոմ ես:

— Ես սեր եմ սիրում:
Սեր, Մայրս մեզ սեր չի տալիս: Ինչ է պատ-
րաստում նրանից ու ծախում: Բայց կասեմ, որ քեզ
համար սեր պահի: Կըզմս:

Վարդանն այլ ևս չըկարողացաւ իրան զսպել ու
ասաց:

Ախար ես քո ընկերը չեմ:

— Ինչո՞ւ:

— Դու ով, ես ով: Հայրս ասում է. սովորագրի
որդին չի կարող արհեստաւորի որդու հետ ընկերա-
նալ:

— Հա՛մ, — արտասանեց Մինասը անմեղաբար և,
անգիտակցօրէն նայելով ընկերոջ ոսկէգօծ քամարին
ու փայլուն կօշիկներին, կարմրեց, — ես չէի իմա-
նում: Այդ մասին Աւետարանում գրած է:

— Աւետարանն ինչ գործ ունի այստեղ:

— Ինչպէս չէ, իմ հայրն ամեն երեկոյ կարդում
է ու ասում ամեն հրաման Աւետարանից կամ Աս-
տուածաշնչից է դալիս: Ուրեմն մեր տուն չես կա-
րող դալ, ամօ՛թ է: Ափսոս:

Սակայն Վարդանը չէր ուզում վիրաւորել բարե-
սիրտ ընկերոջն, որ ամեն օր նրան դասեր էր սո-
վորեցնում, ուստի հարցրեց:

— Ձեր կովը հորթ ունի:

— Ի հարկէ, ունի: Չատ սիրուն ու չաղ հորթ է:
Ամեն օր ճաշից յետոյ տանում եմ նրան բաղաքից
դուրս արածացնելու: Այնքան հօնջա ու կաթնով է
ուտում, այնքան ուտում է, որ փորն ուռչում է եր-
կու կողմից տկճորի պէս:

— Ասում ես էգուց կիրակի է:

— Կիրակի է:

Մեր դուքանը փակ է լինելու էգուց, տեսնենք, կաքելի է դամ:

— Հա՛մ, բաս մայրիկիս ապեմ քեզ համար սեր պատրաստի:

— Ինձ չես կանչում, — մէջ մտաւ նախանձոտ Մարտիրոսը, որ ներկայ էր այս խօսակցութեանը:

— Դու առանց կանչելու էլ գալիս ես, — ասաց Մինասը:

Թող էգուց չըգայ, — շնչաց Մինասի ականջին Վարդանը, որ ամբողջ հոգով պտոււմ էր Մարտիրոսին:

— Ի՛նչ ես փնթփնթում, գոչեց նախանձոտ մանուկը, բութ մատի յօդով բռնելով Վարդանի կողը, — ա՛ս, հասկացայ, Նս սովորագարի որդի չեմ հա՛մ: Իմ հայրը դժակ կարող է, բայց քո հօրից էլ, պապից էլ, պապիդ-պապից էլ մեծ մարդ է: Դիտե՛ս ինչ մեծամեծներ են գալիս մեր դուքան: Երէկ ալալօդօշին ինքն էր եկել, հասկանում ես:

Վարդանը բարձրաձայն ծիծաղեց:

Ձինադործ Կարապետի տնակը գտնուում էր թաղի վերջում, որից դէնը կային միայն մի քանի խրրճիթներ, այնուհետեւ քաղաքը վերջանում էր: Այս տնակը բաղկացած էր ընդամենն երկու փոքրիկ սենեակներից, սրանց կից գոմից ու լժոնրատնից, որ, միևնոյն ժամանակ, և խոհանոց էր:

Վարդանին այնտեղ ընդունեցին մեծ յարգանքով:

Կարապետը, որ նաժդակով սրբոււմ էր մի երկայն հրացանի փողը, իսկոյն մի կողմ դրեց սոսկալի գէնքը և ոտքի կանգնեց, կոշտ ձեռը պարզելով հիւրին: Իսկ նրա ամուսինը — Թագուհին գրկեց ու համբուրեց նրան, ասելով, «Աստուած քեզ ջուխտ ձեռներով պահի մօրդ համար, բալա»: Դա սիրուն դէմ-

քով, հաղիւ քսանուինը տարեկան, գեղեցիկ աչքերով, սև ունքերով, բաց գունի մազերով մի կին էր։ Հարեան կանայք միշտ նրան նախատում էին, որ չի ուզում գլխի մազերը հինայով ներկել իրանց պէտեւ այս իսկ պատճառով նրան անուանում էին «մատուկա»։ Թէև այս բառն այն ժամանակուայ տեղական հայ կանանց բերանում ունէր վատ իմաստ, բայց Թագունին չէր վերաւորւում։ Ծաղրողներին նա, ներողամտաբար ժպտալով, պատասխանում էր. «աւելի լաւ է հայ քրիստոնեայի կնիկը մատուկայի նմանի, քան մի թուրք Փաթմայի կամ Խաճճայի»։ Ով գիտէ, գուցէ բնական ճաշակը նրան թելադրում էր, թէ բաց գունի մազերը խիստ ներդաշնակում են իւր խոշոր աչքերի մուգ դոյնին և սև ունքերին։

Գարապետը վերցրեց մի երկայն դաշոյն և սկսեց սրբել նրան այնպիսի եռանդով, որպէս մի գօլետաօպերայում աւագակ Սպարաֆուչիէն է սրբում իւր սուրը։

— Բաղդասար աղան մեր քաղաքի սիւններից մէկն է, — ասաց նա, դաշոյնը պահելով լուսոյ դէմ, որ տեսնի, չրկայ արդեօք, նրա վրայ մի որ և է բիծ, — մեր պարտքն է նրան պատիւ տալ։ Այ կնիկ, երեխային մի բան տուր ևւտելու։

Այդ մարդու սիրած գրադմունքներից մէկն էր միշտ մի որ և է բանով հիւրասիրել իւր որդու հասակակիցներին։ Գրեթէ ամեն երեկոյ, խանութից տուն վերադառնալիս, փողոցում մանուկներին բաժանում էր զանազան մրգեղէն։ Եւ մանուկները սիրում էին այդ կլորիկ դէմքով, մի փոքր ցցուած այտերով, մեծ ու բարեհամբոյր բերանով մարդուն, որի աչքերը, չրնայելով քառասնամեայ հասակին, արտայայտում էին մանկական անմեղովթիւն։ Նա ոչ միայն բարի էր, այլ և համբերողամիտ։ Յնոջ հետ

վարում էր մեղմ, զաւակներին պաշտում էր, երէք Մինասին չէր ծեծում: Նա գիտէր գրել-կարդալ, որովհետեւ քահանայի որդի էր: Երեկոններն ազատ ժամերին բարձրաձայն կարդում էր Աւետարան կամ Աստուածաշունչ վանկ-վանկ, իւրաքանչիւր բառը առանձին շեշտելով, երբեմն երկար բառերի կիսում նաև տողավերջերում վերջակէտ դնելով:

Ներս մտաւ Մարտիրոսը և իսկոյն փափագ գգաց Վարդանին կմշտելու, տեսնելով նրան Կարապետի մօտ նստած: Թագուհին մէջտեղ բերեց սերի գաւաթը և սկուտղի վրայ մի ամբողջ թարմ հաց ձեռով կտրտած (դանակով կտրտելը մեղք էր համարում):

— Ես էլ եմ դայմադ ուզում, — գոռաց նրա դուստրը, երեք տարեկան շերիքնազը սենեակի միւս անկիւնից:

Վարդանը նայեց այն կողմ և բարձրաձայն ծիծաղեց: Մինասի քոյրը մի տարի ու երկու ամսական եղբօր, Սամսոնի հետ մի և նոյն ափսէից մածոն էր ուտում: Սամսոնի ձեռները տակաւին լաւ ուսումնասիրած շրլինելով ստամոքսի ճանապարհը, մածոնը, նախ քան բերանին հասցնելը, քսում էին քթին, ծնօտին, ականջներին, ճակատին, կոկորդին: Այժմ նա այնքան չաղախել էր ինքնզինքը, որ ամբողջ դէմքից երևում էին միայն սաթի պէս սև աչքերը:

— Ա կնիկ, այն մայմունիդ էլ մտիկ արա, — ասաց Կարապետը, մեղմ ծիծաղելով:

— Փշանաս դու, Սիմոն տղայ, — գոչեց Թագուհին և, մօտենալով, մի թոյլ հարուած տուեց փոքրիկի փափուկ տեղին:

Նա վերցրեց մածոնի ափսէն: Սամսոնը բարձրացրեց անասելի վայնասուն: Թաւալուեց մէջքի վրայ ու սկսեց ձեռներն ու մերկ ոտներն ուժգին թա-

փով զարնել յատակին: Կարելի էր կարծել, որ նրան ձգեցին եռացրած ջրի մէջ: Կատարելով այս սովորական գործողութիւնը, ոտքի կանգնեց, արձակուեց բրոշ վրայ և սկսեց կծուել նրա վիզը, հրեար, ուսերը: Այս էլ վերջացնելով, չորքոտանի կանգնեց, գլուխը դրեց յատակին և, մերկ ոտներով արանքով նայելով հօր երեսին, սկսեց բղաւել կոկորդի ամբողջ ուժով: Աստուած գիտէ այլ եւ ինչ օյիններ ցոյց կը տար պատիկ անարխիստը հիւրերին. եթէ մայրը չը վերցնէր նրան և չըտանէր միւս սենեակ, ճանապարհին նրա փափուկ տեղերին տալով քանի մի խրատիչ հարուածներ:

Հազիւ վերջացել էր այս տեսարանը, երբ դընդակի պէս ներս սլացաւ Մկիչը:

— Բարի լոյս, ուստա Կարապետ, հայրս քեզ միջուակ բարով է ուղարկում, — գոչեց նա վերին աստիճանի հասարձակ, — քէֆդ ընդ է: Մինաս, ինձ համար մածոն պահել ես: Օհօ, վաճառական Վարդանն էլ այստեղ է: Բարով, աղա, հաղար բարով, Դպրանք ես բերել ծախելու, թէ փող ես բերել շահով տալու: Ա քթի մազ, դու էլ ես այստեղ, — դարձաւ նա Մարտիրոսին, որն արդէն աջողել էր տասնութէկ անգամ կմշտել և իննը անգամ բծթել Վարդանին:

— Քո բանը չէ, փնթփնթաց Մարտիրոսը:

— Ինչ տապիր, իմ բանը չէ, — գոչեց Մկիչն և նոյն վայրկեանին Մարտիրոսի գլխի վրայով մի ուտում գործեց, — քթի մազ, անխեր Թոմաս, եարամազ: Աղա, այստեղ ռեխիդ մտիկ անել չեն ուզում, ինչ ես եկել, աներես շան պէս թագնիւ: Օհօ, տեսէք, սէր է ուտում... Հեռու կանգնիր, Թագուհի բաջի, հեռու, — բացականչեց շարաճճին, վերցնելով հրացանն և ուղղելով Մարտիրոսի կրծքին:

Մարտիրոսը գոռաց, գունատուեց և փախաւ:

Թագնուեց Կարապետի քամակում:

— Մի վախենար, որդի, հրացանը դատարկ է, — ասաց զինագործը և շտապեց սրսկալի զենքը խել Մկիշից: Կրակի կտոր է, խօս երեխայ չէ: Քո հօք վիզը չը կոտրուի, Մկիշ տղայ:

Մկիշը լուռեց Մարտիրոսի տեղը և սկսեց արագ օշնչացնել սերը: Վերջացնելով նախաճաշը, նա Կարապետին թախանձեց պատմել աւագակապետ Մօլլա-Ղանիի մասին, որ այն ժամանակները ամբողջ Ջիլգիլ գաւառը սարսափի մէջ էր գցել: Կարապետը սիրում էր պատմել այդ աւագակապետի սխրագործութիւնները, երբեմն այնպիսի թանձր դոյններով, որ ահ ու սարսափ էր ազդում ունկնդիրներին վրայ...

Մի վայրկեանում նրա շուրջը կազմուեց հետաքրքիրների մի խումբ, պատրաստ նրա իւրաքանչիւր բառը կլանելու նոյն ախորժակով, որպէս կլանեցին սերը:

VII.

— Մօլլա-Ղանին, որդի, Աստուած նրա տունը քանդի, քանդեց սաղ աշխարհի տունը, պրծաւ, — այսպէս սկսեց զինագործը, բեղերը շփելով: — Նա մարդ չէ, հոգեհոն է: Էլի նորերս եօթանասուն հոգու գլուխ է կտրել սոխի պէս:

Այս առաջաբանից ամբողջ առդիտօրիայի մարմնով սարսուռ անցաւ: Բոլորը լարեցին իրանց լսելիքը, մանաւանդ Մկիշը:

— Արդուրահմանի քարվանը օրը մթնած չըմբռնած կանգնում է Ղըզըլ-դաղ սարի տակ, մի աղբիւրի մօտ, — շարունակեց Կարապետը, բռնելով բոլորից մէկը և նայելով նրա ծայրին: — Քսանուհինդ ուղտի, երեսուն ձիու և իննը անդամ իննը էշի մէջքից

քեռները վերցնում են: Բեռները վերցնում են, հեյ-վաններին բաց են թողնում արածելու: Բաց են թողնում արածելու, Արդուրահմանը ծառաներին հրամայում է փլաւ եփել: Բերինձը լուացած, չլուացած, հեռուից երևում է մի ձիաւոր: Արդուրահմանը մատը կծում է, թուֆանգը վերցնում: Թուֆանգը վերցնում է, առաջ գնում: Առաջ է գնում ու գոռում: «աղա, ո՞վ է եկողը»: — Աստծու հիւրը», պատասխան է լսում: «Աստծու հիւրը աչքիս վրայ տեղ ունէ, համեցէք»: — Մալամ Ալիքիմ: Ալիքիմի սալամ: Եկողն ասում է: «Արդուրահման, քաղցած եմ, մի բան տուր ուտելու»: Արդուրահմանը, դուք էք աղաներս, հրամայում է փլաւ բերել: Զիաւորը ցած է գալիս ձիուց: Դէս-դէն, իմացում է, որ սովորաբար է, գնում է Ղաբրիստան ոչխար գնելու: Փլաւն անուշ են անում, պառկում են քնելու: Քարվանում երեսունուհինգ մարդ է լինում, ոչ աւելի, ոչ պակաս: Քնած — չըքնած, Արդուրահմանը մի թրմփոց է լսում: Թրմփոցը լսում է, ոտքի է կանգնում, ծառաներին էլ զարթեցնում: Հայդէս, հայդէն, ձիաւոր չրկայ ու չրկայ, տափովն է անցել, երկինք է թռել, չրկայ ու չրկայ... Հիմայ, եթէ հարիֆ էք, իմացէք, ո՞վ էր ձիաւորը:

— Դեւ, — պատասխանեց Մարտիրոսը:

— Զէ:

— Սուրբ Մարգիսը, — պատասխանեց Մինասը երեսին խաչակնքելով:

— Ախմախ, սուրբ Մարգիսը թուրքի փլաւ կուտէր, — նկատեց Կարապետը:

— Ես ասեմ ո՞վ էր, Մօլլա-Ղանին, — մէջ մտաւ Մկիշը:

— Աֆարիմ տղայ, լաւ իմացար: Նա ինքն է լինում:

Մանուկները միաժամանակ սարսափելի ճշացին:

Մկիչն իւր գունչը բոլորովին մօտեցրեց գինազործի քթին, արմունգները յենած ծնկներին և ձեռներով ծնօտը բռնած:

— Դուք էք աղաներս, — շարունակեց Կարապետը, թամբաքուի չոր տերևը ավերի մէջ տրորելով, որ չիբուխը լեցնի, — ինքը Մօլլա-Ղանին է լինում: Դու մի ասա, եկած է լինում իմանալու քարվանդում քանի թուֆանդաւոր կայ, ինչքան ապրանք և այլն:

— Այ սիրտ, — գոչեցին մանուկները միաբերան, բացի Մկիչից:

— Ասլան է, խօսմ մարդ չէ: Հա, հէնց որ իմանում է քարվանդում մի քանի հազար թումանի ապրանք կայ, դիշերուայ կիսին ձի է նստում, գնում անտառը, ընկերներին հաւաքում, յետ գալիս...

— Յետոյ, յետոյ...

— Առաջ առաջ Արդուրահմանին կապում է ծառին, յետոյ ծառաների վիզը մէկ մէկ կտրում, յետոյ ընկնում է միւսների վրայ, տուր հա կըտաս: Դէս կտորում, դէն կտորում, մի ժամում տասնունհզի գլուխն է թռցնում, տասնումէկի փորերը պատռում, ջիգարները հանում, երեսունունհզին գիլլախորով է անում, երեքին միջից կէս է անում, շներին տալիս, երկուսին չորս-չորս կտոր է անում, մի քսան-երեսունին էլ կիսամահ է անում, որի ականջը կտրելով, որի քիթը, որի լեզուն...

— Ինչո՞վ, թրո՞վ, թէ՛ խանչալով, — հետաքրքրուեց Մկիչը:

— Ղինջով:

— Տասնունհինգ, տասնումէկ, երեսունհինգ, երեք, երկու, քսան - երեսուն, Արդուրահմանը, ծառաները, — արտասանեց Վարդանը, — Կարապետ ապեր, դա հարիւրից անցաւ: Դու ասացիր, քարվանդում ոչ աւելի ոչ պակաս երեսունունհինգ մարդ է լինում:

— Նանդընը ես, շատ է լինում, բալա, — ասաց Կարապետը, մազու չափ շրջափոխուելով, վասն զի երբ ոգևորւում էր ամենից առաջ ինքն էր հաւատում իւր երեակայութեան ստեղծագործութեանը:

— Յետոյ, յետոյ, — կրկնեց Մկիչն անհամբերութեամբ:

— Յետոյ ամենին թալանում է, տկո՛ր բաց թողնում: Ապրանքը բարձում է ձիերի վրայ ու, գարշապարին թքելով, հայդա, փախչում...

— Բաս քարվանում մի հատ տղամարդ էլ է չի լինում, — գոչեց Մկիչը վրդովուած, — այ վախկոտներ...

Նրա աչքերը յուզումից վառուել էին, այտերը կարմրել, շունչը սաստկացել սարսափելի պատմուածքի ազդեցութիւնից:

Ես լինէի Արդուրահմանի տեղը, — մէջ մտաւ Մարտիրոսը, փլաւի մէջ մկնդիկ կածէի, կըտայի Մօլլա-Ղանիին, կուտւո՛ր ու տեղն ու տեղը կըսատկէր:

— Քանի հազար թումանի ապրանք է թալանում, — հետաքրքրից Վարդանը:

— Հա շատ, որդի, հա շատ: Ասում են, միայն եօթը տոպրակ ոսկի է լինում:

— Ի՜Ֆ, ափսոս, — արտասանեց Վարդանը հոգու խորքից, զոնէ մի տոպրակ իմ ձեռքն ընկնէր:

— Խեղճ մարդիկ, խեղճ մարդիկ, գոչեց Մինասը արտասուալի ձայնով, — ինչո՞ւ «Հրաժարիմք» չեն ասել: Եթէ «Հրաժարիմք» ասէին, գիշերը քարվանի չորս կողմը եօթը շարք երկաթէ պարիսպներ կըկանգնէին, աւազակները չէին կարող մօտենալ:

Մի փոքր անցած, մանուկները դուրս եկան սենեակից լաղալու: Մինասն առաջարկեց գնալ մերձակայ բլուրը: Նրանք իրանց հետ տարան հոր-

թին: Փողոց դուրս գալիս Մկիշը ցանկադատի միջից դուրս քաշեց չորս ցից իւր և ընկերների համար, ասելով.

— Հարկաւոր կըգալ:

Եւ, հրաւ, շուտով փայտերը հարկաւոր եղան: Հէնց որ մանուկները բարձրացան մերձակայ բլրի գագաթը, հանդիպեցին մի խումբ թուրք պատանիների: Հակառակի պէս հէնց այդ պահին զրգուռեց հորթի ազատասիրութեան բնավոր: Նա խլեց կապը Մինասի ձեռքից և փախաւ, պոչը ցցելով օդի մէջ որպէս թեթեամտութեան դրօշ: Նա վազում էր դէպի մի դեղնադոյն կով, երևի, իւր մօր տեղն ընդունելով նրան: Թուրքերն իսկոյն բռնեցին նրան:

— Բայց թողէք, — աղաղակեց Մինասը հեռուից:

— Եթէ կարող ես, ինքդ եկ, տար, — խրոխտացին թուրքերը:

Նրանք սկսեցին հորթին շարշարել: Մէկը նըստեց նրա մէջքին, միւսն ականջներից բռնած առաջ էր քշում, իսկ մնացեալները փայտերով ըզըզում էին: Դուրթիւնը տազնապալի էր. պէտք էր կամ ուժով ուժով հորթին ազատել, որ անկարելի էր առանց կռուի, կամ թոյլ տալ, որ թուրքերը տանեն նրան: Մարտիըսը սկսեց հեռուից թուրքերին հայհոյել այնպիսի կեղտոտ յիշոցներով, որ գիպչում էին հակառակորդների հաւատին: Մէկը թուրքերից քար արձակեց և դիպցրեց Մինասի ոտին: Խեղճ մանուկը ցաւից աղաղակեց, բայց, որովհետեւ երկչոտ չէր, չըփախաւ:

— Տղերք, չատուր են, բայց չըփախենաք, — գոչեց քիթը ծուռ Մկիշը, — դուք այստեղից առաջները պահեցէք, ես այս ըոպէին կըգամ...

Ասաց և իսկոյն վազեց անհետացաւ բլրի ետեւում: Վարդանն ահից դողում էր և արդէն մտածում

էր փախչելու մասին։ Մարտիրոսը շարունակ հայհոյում էր։

Յանձնելով հորթին ընկերներին մէկին, թուրքերը միահամուռ վազեցին Մինասի վրայ և մի ըուպչում շրջապատեցին նրան հովուի շների պէս։ Բոլորը զինուած էին թոնրում խանձած, ապակիով յղկած և իւղած փայտերով։ Մի քանիսը չուխաները հանել էին և վահանի ձևով թններին փաթաթել։ Չընայելով վտանգին, Մինասը չէր փախչում։ Նա այնքան էր սիրում իւր հորթին, որ պատրաստ էր մինչև մահ կռուել նրա համար։ Նա գունատ էր, աչքերը պսպղում էին, նիհար կուրծքն ուռել էր։

Նրա մէջքին և ուսերին տեղացին փայտերի հարուածներ, իսկ ինքը մէկին շարքից դուրս գցեց մի աջող հարուածով։

Թշնամիները կատաղեցին նրա անվահերութիւնից։ Այն ինչ՝ Վարդանն ու Մարտիրոսն աւելի հեռացան, բռնեցին ապահով դիրք, որպէս զի հարկ եղած միջոցին տամրդաբար փախչեն անվտանգ։ Մինասը բոլորովին մենակ էր, թշնամիներից շղթայուած, որպէս մի եղջերու շների ոհմակից։ Բայց նա չէր էլ մտածում, թէ առանց իւր սիրելի հորթի կարող է տուն վերադառնալ։ Նա օգնութեան կանչեց ընկերներին, բայց անօգուտ։ Նա դարձեալ մի քանի հարուածներ ստացաւ, ձեռը թուլացաւ, բայց փայտը բաց չըթողեց։ Յարմար վայրկեան որսալով, նա հարուածեց մէկի գլխին և ջարդեց։ Այն ժամանակ թուրքերը բռնեցին նրան և սկսեցին խեղդել։ Յետոյ գլուխները դետնին և սկսեցին ոտնակոխ անել։ Խեղճ մանուկը յուսահատութիւնից սարսափելի ճչում էր։

Յանկարծ բլրի ետևից յայտնուեց Մկիշն երկու հասակակիցների հետ։

—Աղա, հուռա՛ւ, Մօլլա-Ղանին եկաւ, — աղաղա-

կեց նա թուրքերէն և յարձակուեց թշնամիներէ վրայ:

Թուրքերը շփոթուեցին, Մինասին թողեցին գետնի վրայ կիսաշունչ: Մկիչը սկսեց հարուած հարուածի ետեկից թափել նրանց գլխին: Մանեօվըն անսպասելի էր: Թուրքերը սկսեցին յետ նահանջել: Սակայն որ կողմ դիմում էին, հանդիպում էին արագաշարժ Մկիչի և նրա օգնականների հարուածներին: Վարդանն ու Մարտիրոսը սիրտ արին առաջ վազելու: Այդ միջոցին Մինասն էլ ոտքի էր կանգնել: Թուրքերը, ելք գտնելով, փախան: Բայց հորթը դեռ նրանց ձեռքումն էր:

—Աղա, մի վախենար, հորթին էլ կազատենք այդ քաշալների ձեռքից,—գոչեց Մկիչը, վազելով թուրքերի ետեկից:

Բարեբաղդաբար, հորթը մի գօրեղ ցնցումով զլուխն ազատեց, փախաւ, դարձեալ պոչը վեր ցցելով, այս անգամ, կարծես, իբր յաղթութեան դրօշ: Կեանքում նա երբէք այսպիսի խելօք բան չէր արել: Մկիչը վազեց ու նստեց նրա վզին կապած պարանի ծայրի վրայ, գոռալով:

—Աղա, հուռռա...

Վռնդելով թշնամիներին, ազատելով հորթին, փոքրիկ Սուվօրօվը յոգնած, հեալով, պառկեց մէջքի վրայ կանաչագարդ գետնին: Այժմ միայն Վարդանն ու զարձրեց նրա երկու օգնականների վրայ: Մէկը զանգրահեր Լեոնն էր, նա, որին Բաղդասարը ծաղրեց ուսումնարանում առաջին օրը: Միւսը մի ոտաբոքիկ, կիսամերկ մանուկ էր Սահակ անունով, մէկը փողոցային չրջմուկներից, որոնց հետ Վարդանին խստիւ արգելուած էր որևէ յարաբերութիւն ունենալ:

—Ես տուն եմ գնում,—ասաց Վարդանը:

Միասին կըզնանք, սպասիր մի քիչ խաղանք, յետոյ, ասաց Մկիշը:

Մական Վարդանը իւրը պնդեց: Վերջապէս, ընկերները հասկացան, որ նա չի ուզում Սահակի հետ մի խմբում մնալ: Մկիշը վրդովուեց: Վաղուց արդէն նա հոգու խորքում աստուծոյ էր Վարդանի գոռոզութիւնը:

Չես տիրում, հասն, — գոչեց նա, ոտքի կանգնելով և փայտը ձեռում ամուր սեղմելով, աղա, սովորագարի տղայ, Սահակը քեզ պէս տասին արժէ: Տեսնո՞ւմ ինչպէս ձեզ ազատեց թուրքերի ձեռքից: Նրա նման փայտ խփող չըկայ: Եւ, փայտ խփելն ինչ է, մի երգել դիտէ, որ քո Տէր-Սահակը նրա մօտ հէշ բան: Աղա, Սահակ, մի Առաւօտ լուսոյ, կկկացրու, թող նամարդը լսի...

Առանց երկար սպասել տալու, Սահակը յենուեց հովուի պէս իւր փայտի վրայ և երգեց «Առաւօտ լուսոյ» կիսամանակահան-կիսապատանեկական դիւրեկան ձայնով:

Չուռ տուր շիրաստի, — պատուիրեց Մկիշը շուտով:

Սահակը եղանակը փոխեց.

— Հը, դրան ինչ կասես: Ըբը, ես քո սովորագար գլուխդ կնդեմ: Լաւ երգելը փող աշխատելուց հազար անգամ լաւ է: Դէհ, ձեռ տուր Սահակին, թէ չէ՝ փայտը գլխիդ հասցրի հա, ինձի քիթը ծռու Մկիշ կասեն: Լաւ ընկեր եղիր, լաւ ընկեր, ինչիս է հարկաւոր փողդ: Սահակը տկո՞ր է ինչ անենք, հայրը ջրկիր մարդ է, փող չունի քո հօր պէս: Բայց ընկերոջ համար կեանքը չի խնայի: Աղա, հուռում, Մօլ-լա-Ղանին եկաւ...

Նա, փայտը բարձրացնելով, վազեց բլրից ցած, խումբը հետևեց նրան:

VIII

Մի գլուխ շաքարը, մի ֆունթ թէյն և կէս դիւ-
ժին կօլենկօրի թաշկինակները անօգուտ շանցան
Բաղդասարի համար. Մարտին Բաղդանիչը Վարդանին
տեղափոխեց բաժանմունք առանց ըննութիւնի:

Յաջորդ սեղոնին Բաղդասարը, թէև անթիւ հայ-
հոյանքներով, կրկնեց իւր տուրքը նոր տարի օրը,
և յաջորդ տարուայ քննութիւններին Վարդանը հըռ-
շակուեց ոչ միայն առաջադէմ, այլև օրինակելի ա-
շակերտ: Այն օրն, երբ Վարդանին յայտնի եղաւ այս,
երջանիկ էր նրա համար: Ուսումնարանից նա ուղ-
ղակի վազեց խանութ՝ ուրախ լուրը նախ և առաջ
հօրը հաղորդելու: Բաղդասարը մի թեթև ազդեցիկ
տուեց նրան այս՝ էր նրա ամենաջերմ հայրական
փաղաքշանքը:

— Ի՞նչ ես բաշխելու ինձ, — հարցրեց Վարդանը,
որ երբէք ոչ մի հայրական փաղաքշանք առանց էտ-
կան կաշառքի չէր ընդունում:

— Իրիկունը կիմանաս:

Վէսօրից մինչև երեկոյ — ահա յաւիտենականութիւն
մեր հերոսի համար այդ օրը: Վերջապէս, Բաղդասա-
րը տուն վերադարձաւ, թէյ խմեց և կնոջն ու որ-
դուն կանչեց իւր մօտ: Հանեց գրպանից մի կաշուէ
փողաման և, տալով Վարդանին, ասաց.

— Այ ինչ եմ բաշխում քեզ:

Ի՞նչ հիասթափումն — միայն այսքանը, մի փողա-
ման: Վարդանը քիչ մնաց արտասուէր բարկութիւնից:

Չէս հաւանում. Բաց արա, տեսներ:

Այն, ինչ որ Վարդանը տեսաւ փողամանի մէջ,

կարող էր նրան խելքից հանել--մի հատ նոր հա-
րիւրանոց թղթադրամ:

—Իմա է այս,--գոչեց նա խելազարի պէս:

—Քոնն է, Հիմայ դախըլը բեր, տեսնենք նա-
ինչ է ասում:

Այս անգամ տուփի մէջ յայտնուեց ութսուն ռուբլի:

—Այս էլ քոնն է,--ասաց Բաղդասարը,--գու-
մարն է հարիւր ութսուն ռուբլի:

Այս մի այնպիսի խոշոր դրամազլուխ էր, որ հա-
զիւ թէ Զիլդիլ քաղաքում Վարդանին հասակակից
մի ուրիշ մանուկ ունենար: Հասկանալի է. ուրեմն,
ինչու նա վեց անգամ թուկոտեց վեր և մի այնքան
անգամ էլ վազեց անկիւնից անկիւն, ոստոստալով ու
ծափ տալով:

—Այդ փողերով պիտի Մարիամին պսակենք,--
ասաց Բաղդասարը:

Վարդանը քաղաքաւ տեղն ու տեղը, արձակելով
կրծքի խորքից մի սուր ճիչ: Արդարեւ, Մարիամին
արդէն նշանել էին և մի ամսից յետոյ պիտի ամուս-
նացնէին մի երիտասարդ վաճառականի հետ:

—Հա, որդի, Մարիամի համար պատրաստու-
թիւն տես,--մէջ մտաւ Գիւլիւմը,--թող ուրիշները
զարմանան, որ դու ես քո փողերով պսակումքրոջդ:
Ամենքը քեզ կըզոգեն:

Եթէ Վարդանը լուեց հօր առջև, այս չէր նշա-
նակում, թէ պիտի լուռ ընդունէր մօր հարուածը:
Նա կատաղած գոչեց:

—Հազար քոյր էլ շան պէս սատկի, ես մի կո-
պէկ չեմ ծախսի:

—Որդի, վախեցիր Աստծուց, այդ ինչ ես ա-
սում,--գոչեց Գիւլիւմը, սարսափելով որդու անսը-
տու թիւնից:

— Հա, թող Մարիամը շան պէս սատկի, փողերո
ինձ տուէք:

Բաղդասարը հոգու խորքում անշափ հաւանեց
որդու այս տրամադրութիւնը: Մի մանուկ, որ այդ-
քան պինդ է կաշոււմ փողին, իսկի քաղցած չի մնայ,
փողը նրա մօտ է վազում, ով սիրում է նրան ու
աչքի լուսի պէս պահպանում:

— Մի վախենար, — շտապեց նա հանգստացնել
Վարդանին, — ես համար էի անում: Ոչ որ փողերիդ
ձեռ չի տայ: Այդ փողերով այս տարի քեզ համար
պիտի մի հակապըանք բերել տամ Մակարիայից:

Մարիամի հարսանիքին Վարդանը ոչ միայն կո-
պէկ անգամ չըծախսեց, այլև հնարագէտ գտնուեց
ինքր վաստակելու: Երբ խնամիններն եկան հարսին
տանելու, պարեց նրանց առջև: Հանդիսականները
դրամական պարզենիւր տուեցին նրան, ոմանք թրդ-
թաղրամը թքով նրա ճակատին կպցնելով: Այս նուէր-
ները, ըստ տեղական սովորութեան, պարից յետոյ
պիտի տար սագանդարներին. իսկ նա հանգիստ
խղճով դրեց իւր դրպանը:

Երկու ամիս անցած մեռաւ նրա տատը — Գիւ-
լիւմի մայրը: Հնարագէտ Վարդանն այս տխուր դէպ-
քից անգամ շահուեկու միջոց գտաւ: Այսպէս, օրի-
նակ, թագման օրը Գիւլիւմը ամուսնուց թագուն
տոււց նրան երկու ըուրլի և պատուիրեց մի մասով
եկեղեցում մոմ վառել, միւս մասը բաժանել մու-
րացկաններին հանգուցեալի յիշատակին: Վարդանն
ոչ այս արաւ ոչ այն, երկու ըուրլին գցեց իւր տու-
փի մէջ ու փոխարէնը ինքն աղօթք արաւ տատի հո-
գու փրկութեան համար:

Օրից օր աւելացնելով իւր դրամապուլսը, Վար-
դանն օրից օր դառնում էր համարձակ, ինքնավըս-
տահ փող վաստակելում: Նրա փոքրիկ գլուխը շա-

ըունակ խորհում էր միայն և միմիայն եկամտի նոր աղբիւրներ գտնելու մասին և միշտ գտնում էր: Մի և նոյն ժամանակ, նա երբէք ձեռք բերածով դոհ չէր և միշտ ձգտում էր դէպի աւելին: Այժմ նա ունէր մի հակ սեպհական ապրանք, հաշւում էր, հաշւում, և որքան վաճառումը աջող էր երեւակայում, դարձեալ գոհ չէր մնում շահից: Հետզհետէ նոյն իսկ հօր առևտուրն ու ամբողջ կարողութիւնը սկսեցին թուալ աննշան: Երբեմն գնում էր Աբրահամ աղայի մաղաղիան և այնտեղ աշկարայ տեսնում որքան իւր հայրը յիտ է մնացել: Մինչ Բաղդասարը չիթուկտոքը վաճառում է կտորներով, Աբրահամ աղան հակիքով է վաճառում:

Հայրիկ, աշխարհի երեսին ամենից մեծ վաճառականն ո՞վ է, — հարցրեց նա մի օր:

— Մարգոսովը:

— Էլ նրանից հարուստ մարդ չըկայ:

— Կայ:

— Ո՞վ է:

— Մի ջհուդ: Նա այնքան հարուստ է, որ թագաւորներին էլ է պարտք տալիս...

— Բա՛ն: Բանի՞ ջուալ ոսկի ունէ:

— Ի՞նչ ջուալ, ինչ խուրջին, նրա հարստութիւնը ծով է:

— Հայրիկ, ի՞նչ է այդ ջհուդի անունը:

— Ուռշիդ:

Վարդանը լռեց և ընկաւ մտածութեան մէջ: Տաքը ըռպէ անցած, սթափուեց:

— Հայրիկ, Ուռշիդն ի՞նչպէս է այդքան փող աշխատել:

— Խարթուլութիւլ ու թթուխմորի ջրով:

— Բա՛ն:

— Ուռշիդի պապը նապօլէոն թագաւորի մի-

կիտանշին է եղել: Կռուի թունդ ժամանակ, ով է մտիկ անողը, նա սալդաթներին գինու տեղ տուել է խարթուլով ներկած ջուր, արաղի տեղ էլ տուել է թթուխմորի ջուր: Մարդը խելք է ունեցել, համ փող է աշխատել, համ էլ սալդաթներին հարբեցողութիւնից պահպանել, որ լաւ կռուեն:

—Ո՛րտեղ է ապրում Ուռչիդը, հայրիկ:

—Փռանգստանում:

—Մարդ իմանայ, նրա կերածն ինչ է:

—Կերակրւր: Տապակած գորտ:

—Դ՛որտ,—գոչեց Վարդանը, իւր ականջներին չը հաւատալով,—եղկ:

—Փռանգստանում բոլոր մեծամեծները տապակած գորտ են ուտում: Դրա համար էլ այնտեղ գորտը ծախւում է հատը տասը ոսկով:

—Տասը ոսկով, ի՞նչ ի՞նչ...

Վարդանը դարձեալ մտածութեան մէջ ընկաւ:

—Հայրիկ,—սթափուեց նա յանկարծ,—այստեղից Փռանգստան քանի՞ օրուայ ճանապարհ է:

—Ով գիտէ, քառասուն, եօթանասուն կամ հարիւր յիսուն օրուայ: Ինչո՞ւ ես հարցնում:

—Ուզում եմ իմանալ, կարելի է այստեղից այնտեղ ապրանք տանել:

—Ի՞նչ ապրանք:

—Գորտ:

—Փիէ...

—Մեր լճերում ու գետերում այնքան գորտ կայ, որ ինչքան ուզում ես—հաւաքիր: Կարելի է մի քանի բեռ ուղտերով տանել Փռանգստան ծախելու:

—Ճանապարհին կը հոտի:

—Ես էլ հէնց դրանից եմ վախենում: Բայց կարելի է մեծ մեծ տակառներ շինել ու ջրի մէջ տանել:

— Թող, Աստուած սիրես, զալմաղալի մէջ կը
պցես մեզ...

IX.

Այդ օրից Վարդանին «Ուռչիղի» հարստութիւնը
հանգստութիւն չէր տալիս: Հօր պատմած առասպել-
ներին աւելացնելով մի շարք ուրիշները, սկսեց պատ-
մել դասընկերներին իբր իրականութիւն: Մի անգամ
Ուռչիղի աղամանդեայ հագուստները և ոսկեպատ
պալատները նկարագրելիս, պատահաբար ներկայ էր
երկրորդ դասատան աշակեքտ Դանիէլ Դալբաշեանը
— Սբրահամ աղայի որդին, լայն երեսով, մեծ բերա-
նով և հաստ քթով մի տգեղ էակ, սակայն բարեսիրտ
և զուարճասէր պատանի:

— Եղա, Վարդան, — նկատեց նա ծիծաղելով,
Ուռչիղ չէ այդ մարդու անունը, Ռօդչիղ:

— Մի ուրիշ անգամ երբ Վարդանը դարձեալ խօ-
սում էր իւր իղէալի մասին, Մկիշը հարցրեց.

— Քո Ուռչիղն է մեծ մարդ, թէ պլկօմնիկը:

— Ի հարկէ, Ուռչիղը:

— Քիշ քիշ: Պլկօմնիկը որ սալդաթներին հրա-
մայի Ուռչիղի թափան-թըիքը կը թափեն:

— Ուռչիղից էլ, պլկօմնիկից էլ մեծը եկիսպա-
կօսն է, — մէջ մտաւ Մինասը: —

— Օհօ, դու էլ ըան ասացիր, — ծիծաղեց Վար-
դանը, — եկիսպակօսի ֆէրաշէի կտորը մենք երեք
բուրլով ենք ծախում: Նա ինչ մեծ է:

— Էյ, երիսկաբօսի մասին ալդպէս մի խօսիր,
Մարտին Բաղդանիչին կասեմ, — մէջ մտաւ Մարտի-
րոսը, որ տակաւին գերադասելու ոչ մի իղէալ չու-
նէր, բացի քսութիւնից:

Վէճը գուցէ սուր կերպարանք ստանար և հար-

կադրէր Մկիշին բռունցքի միջոցով բոլորին համոզել, թէ պօլիսիներկից աւելի մեծ մարդ չըկայ աշխարհում, եթէ նրանց ուշադրութիւնը չըգրաւէր մի հանգամանք։ Գանգրահեր Լևոնը մի ինքնահնար երաժշտական գործիքի վրայ նուագեց մի անուշ եղանակ։ Այդ գործիքը ուրիշ ոչինչ էր, եթէ ոչ դոռամի չորացրած կեղև, որի վրէժն կապել էր ձիու մագեր լարերի ձևով։ Նա նուագում էր այնքան արուեստօրէն, որ ընկերները կարծեցին սազ է նուագում։ Բոլորը չըջապատեցին նրան։ Մկիշն իսկոյն գրպանից հանեց մի փայտեայ սանր, որի բերանին փաթաթեց մի կտոր թուղթ և սկսեց, չըթումքների մէջ սահեցնելով, նուագել նոյն եղանակը։ Յետոյ հրամայեց Լևոնին նուագել պարերգ է ինքը մէջտեղ ընկաւ պարելու։ Մէկը ներդաշնակօրէն ձեռներով զարկում էր նստարանին, միւսները ծափ էին տալիս։ Զուտով պարը փոխուեց կատաղի ոստումների։ Մկիշը բարձրացրեց անասելի աղմուկ, դղրդոց ու փոշի։

Հանդիսի ամենատաք միջոցին ներս մտաւ կարմիր միրուքով, կոկորդն ու գլուխը սափրած մի թուրք։ Դա թուրքերէն լեզուի գասատու Մօլլա-Նուռուլլան էր, մի ուսուցիչ, որի գասերը գրեթէ ոչ ոք չէր այցելում և որը աշակերտների անվերջ կատակների առարկան էր։

— Էվալլա, Էվալլա, մրմրեցաք մօլլան, ձեռները կողքերին զննելով, դա ումի հարսանիքն է, փահ փահ, մաշալլա, մաշալլա...

Սակայն Մկիշը շարունակում էր ոստոտալ։ Մօլլայի աչքերը բարկութիւնից կայծեր էին արձակում։ Այդ փոքրիկները բնաւ նրանից չեն վախենում։

— Այ ես քո հօր... գոչեց նա և վագեց Մկիշին բռնելու։

Մկիշը մի ոստումով փախաւ, ազատուեց։ Նրան

հետևեցին միւսները: Գիրութեան պատճառով մօլլայի ձեռքն ընկաւ մի մալական աշակերտ, և մօլլան սկսեց վրէժը նրանից առնել: Միւս աշակերտները դռների արանքից և լուսամուտներից դէմքերի ծամածուլութիւններով աւելի կատաղեցրին նրան: Բռնելով մի ձեռով աշակերտի ձեռները, միւսով անխնայ հարուածում էր թշուառի ուսերին ու գլխին:

— Տղերք, եկէք Միտուշկային ազատենք, — գոչեց Մկիշն ու մենակ ներս վազեց:

Կամացուկ մօտենալով մօլլայի ետեից, բռնեց նրա չուխայի փէշը և բոլոր ուժով քաշեց: Մօլլան, յետ ու յետ գնալով, ընկաւ մէջրի վրայ: Ընկաւ նաև Մկիշը: Մալական աշակերտն ազատուեց, բայց Մկիշի դրութիւնը վտանգաւոր էր, որովհետև պատկառելի դասատուն այնպէս էր կատաղել, որ ընդունակ էր նրան խեղդելու: Նա վաղուց ռի ունէր Մկիշի դէմ: Բռնեց նրա ականջներից և քաշքշեց, ծնկերով խփելով փորին ու կրկնելով:

— Այ ես քո հօր... այ ես քո պապի...

Բարեբաղդաբար, նոյն ըոպէին ներս մտաւ տեսուչը, աղմուկից դրաւուած: Տեսարանը նրա համար սովորական էր. գրեթէ ամեն օր մօլլան աշակերտների հետ այդ տեսակ ընդհարումներ էր ունենում և դրա համար արքունական զանձարանից ստանում տարեկան երեք հարիւր ըուրլի:

— Մօլլա, ուշքի եկէք, մօլլա, հերիք է, — գոչեց տեսուչը և հազիւ կարողացաւ Մկիշին ազատել:

Բաց թողնելով զոհին, մօլլան մի քանի վայրկեան շունչը յետ բերեց: Նա գլխաբաց ու ոտաբաց էր. գդակն ընկել էր մի կողմ, արախչիներ մի ուրիշ կողմ, քօշերը մի այլ տեղ:

— Մեարթին Բաղդանըշ, Վալլահ, բիլլահ, — աւաց նա կրծքին զարկելով, — զուր էք մեր քաղաքում

չկօլա բաց արել: Այստեղ բոլորը էշեր են, էշերի զաւակներ են, ի՞նչ ուսում, ի՞նչ դաւթար, նրանց ախոռ է հարկաւոր:

Նա վերցրեց գդակը և սկսեց թափ տալ ուղիղ տեսչի քիթի տակ: Աշակերտները մէկ մէկ վերադարձան դասարան, խաղաղութիւնը վերականգնեց:

Տեղը նստելիս Վարդանը սեղանի տակ նշմարեց ինչ-որ փայլուն իր: Վերցրեց, դրեց գրպանը:

Մի ժամ յետոյ Միտուշկան լալիս էր, թէ ծեծուելու պահին իւր քամարից պոկուել ու կորել է մի արծաթեայ կոճակ (այն ժամանակ մալականներն էլ արծաթէ քամար էին կապում): Բոլոր աշակերտները երգուեցին, թէ կոճակ չէն տեսել:

Երգուեց և՛ Վարդանը:

ԵՐԿԱՆՁԱԿԻ:

(Կը շարունակուի)